اَللّٰہُ یَجْتَبِیْٓ اِلَیْہِ مَنْ یَّشَآءُ وَیَہْدِیْٓ اِلَیْہِ مَنْ یُّنِیْبُ

معارفِ لدنیہ

مصنفہ

امام ربانی مجدد الف ثانی حضرت الشیخ احمد فاروقی سرہندی قدس اللہ سرہ

حکیم عبدالمجید احمد سیفی ○ پیڈن روڈ لاہور

قیمت دو روپیہ بارہ آنے

فہرست مضامین معارفِ لَدُنیہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

مقدمہ

بعد الحمد والصلوٰۃ فقیر عبدالمجید احمد سیفی ایدہ اللہ تعالیٰ بعنایتہ الازلیۃ عرض مے نماید۔
الحمد للہ کہ حق سبحانہ و تعالیٰ از محض فضل و کرم خود ایں فقیر را بہ خدمتِ طبع رسائل و مکاتیب
حضرات کرام خود موفق ساخت، حمداً للہ کہ باوجود بے بضاعتی و بے سروسامانی ایں فقیر مکاتیب
حضرت شاہ غلام علی دہلوی قدس سرہٗ و رسالہ شریفہ کنز الہدایات و ارشاد الطالبین ۔ و
ایضاح الطریقہ مع فوائد ضروریہ را طبع کنانیدہ عنانِ توجہ بطبع رسائلِ قدوۃ الابرار،
سرخیلِ اولیاء، راسِ علماء ربانیین، وارث سید المرسلین و خاتم النبیین حضرت امام ربانی مجدد
الف ثانی قدس سرہٗ منعطف گردانید۔ اولاً رسالہ متبرکہ مبدأ و معاد، ثانیاً رسالہ شریفہ
معارفِ لدنیہ برائے طبع برچید۔ چون معلوم شد کہ قبل ازیں معارفِ لدنیہ بتوجہ خصوصی
اوستاذ العلماء الشیخ حضرت مولانا سید محمد انور شاہ نور اللہ مرقدہٗ بقالبِ طبع درآمدہ است
طلب آں کرد۔ چنانچہ حضرت مخدوم زادہ الفرع الطیب للاصل الثابت السید حافظ ابوذر البخاری
فسح اللہ تعالیٰ فی عمرہٖ و بارک فی علمہ و عملہ بارسال نسخہ مطبوعہ ممنون ساختند۔ چون طابع آں
نسخہ برحاشیہ صفحہ اول معذرت از تصحیح کردہ است۔ بنابریں فقیر اہتمام تصحیح ایں نسخہ
مطبوعہ اہم دانست۔ پس بمعاونت برادرِ طریقہ حضرت مولانا عطا محمد سلمہ اللہ تعالیٰ متوجہ
ایں کار شد۔ حق سبحانہ و تعالیٰ امداد خصوصی ارزانی فرمود۔ کہ سہ نسخہ قلمی دیگر میسر شد۔
یک نسخہ از کتب خانہ موسیٰ زئی شریف، یک نسخہ از کتب خانہ خانقاہ سراجیہ مجددیہ،
دیگر نسخہ از کتب خانہ برادرِ طریقہ حضرت مولانا عطا محمد سلمہ اللہ تعالیٰ۔ چوں بدقتِ نظر
بمقابلہ ہر چہار نسخہ پرداختیم، معلوم شد کہ در نسخہ مطبوعہ قدر معتد بہ از عبارات اصل
کتاب متروک شدہ اند با اغلاطِ کثیرہ کہ اصلاحِ آں بدونِ توجہ صاحبِ فن مشکل بودہ است۔

حمداً للّٰه سبحانہٗ فقیر باعانت حضرت مولانا موصوف در تصحیح ایں رسالہ شریفہ اہتمامے بلیغ بکار داشتہ است کہ انشاء اللّٰہ تعالیٰ از مطالعہ کنندگانِ اربابِ بصیرت مستجلبِ دعوت خواہد بود۔

اما در اثنائے تصحیح و مقابلہ واضح شد کہ ایں معارف در ابتدائے توجہ حضرت ایشاں قدس سرہٗ بطریقہ نقشبندیہ رو دادہ اند۔ مثلاً دریں معارف سامیہ ذات او تعالیٰ و تقدس را عین وجود مے فرمایند و حقیقتِ ممکنات را شیونِ متمائزہ در علم مقرر مے نمایند و در مراتب وجوب مے دارند۔ و ہمچنیں کمالِ معرفت در جمع بین التشبیہ والتنزیہ مے فرمایند۔ و نسبت مراتبیت اثبات مے نمایند۔ و ایں چہار اصول بنیاد جملہ معارف شیخ اکبرؒ اند۔

و بر مطالعہ کنندگانِ اربابِ بصیرت از مکتوباتِ شریف حضرتِ مجدد الف ثانی قدس سرہٗ واضح است کہ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللّٰہ تعالیٰ عنہٗ ازیں نوع معارف در گذشتہ اند۔ وجود از تعینات کہ از جملہ مخلوق اند مقرر فرمودہ ا حقیقت ممکنات را اعدام قرار دادہ مراتب را از اصطلاحاتِ خود خارج فرمودہ اند۔ و ہمچنیں کمالِ معرفت در تنزیہ بحت کہ زینہ اعلیٰ مر بیچونی و بیچگونی را باشد مقرر داشتہ اند۔ و بدونِ نسبت خالقیت و مخلوقیت مرجع تمام نسب را سکر قرار دادہ اند۔ چنانچہ ایں معارفِ علیا از جلدِ ثالث مکتوباتِ شریف کہ صحیفہٗ معارفِ مجددیہ است بر اربابِ بصیرت واضح است۔ و لیکن چوں ایں رسالہ شریفہ مشتمل بر فوائدِ کثیرہ است۔ و ایں دُرر از کلکِ مبارک حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہٗ ریختہ است بنابریں حفاظت و اشاعت ایں رسالہ ضروری و لابدی گشت۔

ترجمۂ عباراتِ عربیہ ایں کتاب از حضرت مولانا عطا محمد سلمہ اللّٰہ تعالیٰ است۔

عرضداشت:۔ بخدمتِ اربابِ بصیرت آنکہ دریں مطبوعہ در جائے سہو یا خطائے ملاحظہ کنند۔ ایں فقیر را ازاں مطلع فرمایند تا در طبع ثانی درست کردہ شود۔ فقط والسلام

مورخہ یکم رجب ۱۳۷۶ھ — العارض فقیر عبد المجید احمد سیفی عفی عنہ۔ بیڈن روڈ۔ لاہور

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اَلحمدُ لِلّٰہِ وَسَلَامٌ عَلٰی عِبَادِہٖ الَّذِیْنَ اصطفٰی سِیّمَا عَلٰی نبیِّہٖ المجتبٰی و رسولہ المصطفٰی محمد المبعوث الی کافۃ الورٰی وعلی آلہ واصحابہ البَرَرَۃِ التُّقٰی والصلوٰۃ والتحیۃ علیہ وعلیہم فی الآخرۃ والاولیٰ، امابعد فھٰذہ علوم الہامیۃٌ ومعارفُ لدنیۃٌ سَوَّدَھا الفقیر الی رحمۃ اللہ الغنی الولی احمد بن عبدالاحد الفاروقی النقشبندی رحمہ اللہ ورضی عنہ واوصلہٗ سبحانہ الی غایۃ ماتیمناہ،

(۱) **معرفت** لفظ مبارک اللہ مرکب از الف ولام است کہ از جملہ آلات تعریف است واز لفظ ہاکہ او نیز از جملہ معارف است واین مجموع علم ذات واجب الوجود ست عز سلطانہٗ پس درین اسم مبارک سہ نوع از اسباب تعریف جمع گشتہ پس گویا در اجتماع این اسباب تعریف باوجود کفایت ہر سبب ازان در تعریف اسماء اشارت است بآنکہ مسمّٰی این اسم اعظم جلّ شانہٗ بکمال عظمۃ وعلو درجۃ ورفعت منزلۃ بہیچ وجہ معرّف نمی شود وبہیچ طریق معلوم نمی گردد چہ اگر تعریف باوراہی یافت یک آلت تعریف در وے کافی مے شد زیرا کہ کثرت اسباب را در وجودِ مُسَبَّب مدخلے نیست۔

وَاِنَّمَا ھُوَ بِوُجُوْدِ وَاحِدٍ مِّنَ الْاَسْبَابِ فَاِذَا لَمْ یُوْجَدْ بِوَاحِدٍ مِّنْھَا عُلِمَ اَنَّہٗ لَاسَبَبِیَّۃَ بَیْنَھُمَا فَاِذَا انْتَفٰی سَبَبِیَّۃُ اَسْبَابِ التَّعْرِیْفِ فِیْ حَقِّہٖ تَعَالٰی اِنْتَفَی الْمَعْرُوْفِیَّۃُ	ونمی باشد وجود مسبَّب مگر بوجود یکے از اسباب وے۔ ہرگاہ وجود مسبَّب بہیچ یکے ازین اسباب مذکورہ حاصل نیاید پس معلوم شد کہ درمیان آن مسبَّب واین اسباب درین محل علاقہ

وَالْمَعْلُوْمِيَّةُ فِيْ شَانِهٖ سُبْحَانَهٗ اَيْضًا فَلَا يَصِلُ اِلٰى جَنَابِ قُدْسِهٖ عِلْمُ عَالِمٍ وَلَا يُفِيْدُ فِيْ تَعْرِيْفِهٖ تَعْرِيْفُ مُعَرِّفٍ فَهُوَ تَعَالٰى اَجَلُّ مِنْ اَنْ يُدْرَكَ وَاَعْظَمُ مِنْ اَنْ يُعْرَفَ وَاَكْبَرُ مِنْ اَنْ يُعْلَمَ

بسببیتِ نیست۔ وچوں سبب بودن جملۂ اسباب تعریف مر تعریف را درحق او تعالےٰ منتفی شد پس معلوم بودن ومعروف گشتن او تعالےٰ ہم منتفی شد۔ پس نمی رسد علم ہیچ عالمے بجناب قدس او تعالےٰ۔ وافادۂ تعریف او تعالےٰ نمی کند ہیچ یکے از تعریفات تعریف کنندہ گان پس او تعالےٰ از ادراک بلند تراست و از معروف بودن عظیم تر و از معلوم گشتن بالاتر۔

ازین بیان مفہوم گشت کہ این اسم مبارک جلّ شانہٗ از اسماء دیگر جدا است واز اشتراک در احکام سائر اسماء تنہا پس لاجرم باین جدائی وتنہائی جناب قدس خدا را سزا است تعالیٰ وتقدس گفتہ نشود کہ ہرگاہ این اسم مبارک را دلالت بر مسمّٰی نباشد پس فائدہ وضع چہ بود زیرا کہ گوئیم فائدہ وضع امتیاز مسمّٰی او است از جمیع ماسوائے او بے آنکہ مسمّٰی معلوم گردد پس فرقِ دیگر درمیان این اسم مبارک واسماء دیگر آن شد کہ آن اسماء دلالۃ بر مسمّیات خود می کنند وآن مسمّیات معلوم می گردند وآن معلوم بامتیاز او از ماعدائی او میرسانند ودرین اسم مقدس معلوم مسمّٰی مفقود است وامتیاز جمیع ماعدا موجود،

ع۲ معرفت بدخول الف ولام تعریف اسم نکرہ می باشد کہ باین آلتِ تعریف معرف می گردد و درین اسم مقدس الف ولام بر معرفہ در آمدہ کہ آن ہاء ضمیر غائب است۔

كَمَا ذَكَرَهٗ بَعْضُ الْمُحَقِّقِيْنَ مِنْ اَنَّ اِسْمَ اللّٰهِ تَعَالٰى هُوَ الْهَاءُ الدَّالَّةُ عَلٰى غَيْبِ الْهُوِيَّةِ وَالْاَلِفُ وَاللَّامُ لِلتَّعْرِيْفِ۔

چنانچہ بعض محققین ذکر کردہ اند کہ اسم اللہ تعالےٰ صرف کلمۂ ہاء است کہ دال است بر غیب ہویّت والف ولام از برائے تعریف است۔

گویا در اتیان این تعریف اشارت است بآنکه تعریف ضمیر در تعین مشار الیه کافی نیست آلت تعریف دیگر در کار است که آن الف ولام است و تشدید لام از برائی مبالغہ در تعریف است وچون این آلت بآن مبالغہ نیز کفایت نکرد و تعین معروف حاصل نگشت لاجرم این مجموع را بتعریف علمی بردند شاید آنجا تعین پیدا کند اینجا نیز تعین کہ موجب معلومیۃ او باشد حاصل نشد، غایۃ ما فی الباب امتیازے از ما عدا بدست آمد

فَسُبْحَانَ مَنْ لَمْ يَجْعَلْ اِلَيْهِ	پس برتر است ذاتے کہ مخلوقات را
لِلْخَلْقِ سَبِيْلًا اِلَّا بِالْعَجْزِ عَنْ	بر معرفت خود ہیچ راہے نکردہ است
مَعْرِفَتِهٖ۔	مگر آنکہ با دراک عجز خود از معرفت او تعالےٰ برسند

۳ معرفت ترکیب این علم مقدس از دو نوع آلت تعریف اشارۃ است با آنکہ علمیۃ تنہا در تعین مسمّٰی کفایت نمے کند۔

لِكَمَالِ عَظَمَتِهٖ وَعُلُوِّهٖ عَنْ دَرْكِ	از جہت کمال عظمت او تعالیٰ و بلند تر
الْاَفْهَامِ۔	بودن او سبحانہ از ادراک افہام مخلوقات

اسباب متعددہ از برائے تعریف مذکور در کار است،

وَمَعَ ذٰلِكَ لَا يُعْلَمُ اَصْلًا وَلَا يُعْرَفُ	و با وجود این اصلا معلوم نمی تواند شد
قَطْعًا۔	و ہرگز معرّف نمی گردد۔

۴ معرفت ہر چند تعدد آلات تعریف را در وجود معرّف مدخلے نیست کہ ما مرد یک آلت تعریف کافی است، اما در اتیان کثرت آلات تعریف ایمائیست بابہام مسمّٰی او ولبعد او سبحانہ از ادراک۔

۵ معرفت حق سبحانہ وتعالیٰ شئون ذاتیہ خود را کہ عین ذات او اند در خارج در مرتبۂ واحدیت جدا جدا دانست وچون علم مقتضی تمیز است آن شئونات در خانہ علم

تمیز پیدا گردند و ہر شانے مقتضی تمیز خاص و تشخص علیحدہ گشت و این شئونات متمائیزہ در علم ممکنات نام یافتند چہ ممکن آنست کہ وجود و عدم در وی متساوی باشد و در ایشان ہمچنین است زیرا کہ اینہا برزخ اند۔ بَیْنَ الْوُجُوْدِ وَالْعَدَمِ نسبت بذات خویش رو بوجود دارند چہ شئون در خارج عین ذات اند و نسبت بہ تمیز و تشخیص رو بعدم دارند چہ تمیز وجود بعدم است۔

وَبِضِدِّهَا تَتَبَیَّنُ الْاَشْیَاءُ — و باضداد خود اشیاء را کمال وضوحے می آید۔

و این صُوَرِ علمیہ اصلاً در خارج وجود ندارند و از خانۂ علم نہ بر آمدہ اند بلکہ حق سبحانہ و تعالیٰ با آثار و احکام ایشان در خارج ظاہر است پس این صور در علم باشند و احکام و آثار ایشان در خارج، لیکن این آثار و احکام در خارج عین ذاتند زیرا کہ در خارج جز احدیۃ مجردہ نیست۔

فَمُطْلَقُ الظُّهُوْرِ عَیْنًا لِلْوُجُوْدِ وَمُطْلَقُ الظُّهُوْرِ حُکْمًا لِلْاَشْیَاءِ۔ — پس مطلق ظہور عینی (مشاہدہ) مر وجود را ست و مطلق ظہور حکمی (کہ موجب ترتب احکام است) مر اشیاء راست۔

و آن کہ می نماید کہ این صور نیز در خارج اند توہمے است محض و تصورے ست واہی۔ کما یشہد بہ ذوق ارباب الکشف والعرفان و منشاء توہم آنست کہ حق سبحانہ و تعالیٰ بقدرت کاملہ خود این صور علمیہ را بظاہر وجود نسبت مجہول الکیفیۃ بخشید و خلق عبارت از ایجاد آن نسبت است، و آن نسبت سبب نمایندگی ایشان در خارج شدہ چنانکہ صورت شخص را نسبتے با آئینہ کہ محاذی اوست پیدا می شود کہ بسبب نمایندگی آن صورت در آن آئینہ میگردد و آئینہ ہمچنان بر بیرنگی و صفائی خود است۔

فَهُوَ سُبْحَانَهٗ الْاٰنَ کَمَا کَانَ فِی الْاَزَلِ وَلَا شَیْئَ مَعَهٗ — پس حق سبحانہ الحال ہم بر آنست کہ بود در ازل (یعنی) چیزے باوے (در وجود) نیست

۶۔ معرفت شئون در علم غیر از تمایز یکدگر رنگ دیگر قبول نکرده اند و آنچه در خارج سوائے تمایز الیشان ظاہر است از احکام و لوازم خارجیۂ الیشان است و لہذا سالک چون بعینِ ثابتۂ خود میرسد و آن عینِ ثابتہ بر و منکشف می شود از اشکال خارجیہ ہیچ چیز درونے یابد و غیر از شئے متمیّز چیز دیگر بروے ظاہر نمے شود و اگر ورائے تمیز رنگ دیگر میداشت ظاہر مے شد و انبساطے کہ مے نماید بواسطۂ اشتمال اوست بر شئونات متعددہ و کرویۃ بواسطہ آن است کہ شکل طبیعی بسیط کرویۃ است و آنکہ مشائخ قدس اسرارہم گفتہ اند کہ منتہائے سیرِ سالک ہمان اسم است کہ مبدء تعیّن اوست معنی آن این است کہ منتہاء سیرِ او عین ثابتۂ اوست و مراد از تعین تمیّز خارجی است و مبدء این تعین و تمیز ہمان عینِ ثابتہ اوست نہ باینمعنی است کہ مراد از تعین تعینِ علمی باشد و از مبدء شان الہٰی زیرا کہ شان در خارج عین ذات است و از ذات متمیّز نیست تا مبدء او چیزے تواند بود و سیر باو منتہی شود و لبعد از وصول بعین ثابتہ سیر او در ہمان عین ثابتہ اوست زیرا کہ مشتمل است بر شیونات لا الیٰ نہایۃ و این سیر را سیر فی اللہ گویند زیرا کہ تعین علمی او تعینے است کہ از مرتبۂ جمع است و صفاتے کہ او مشتمل بر آن ست صفاۃ الٰہی است نہ کونی، پس فی الحقیقۃ سیر فی اللہ باشد چہ اللہ عبارت از ذات مع صفات است نہ ذات احدیۃ و چون آن شیونات الٰہی در خانۂ علم رنگ تعیّن و تمیّز پیدا کردہ اند و باین نسبت برزخ بَیْنَ الْمَوْجُوْدِ وَالْمَعْدُوْمِ گشتہ سیر فے الاشیاء را اگر سیر در عالم گونیا ہم راست می آید از زین جہت است کہ گفتہ اند لبعد از وصول بنقطۂ آخر باز رجوع بنقطۂ اوّل مے شود و این سیر را سیر فی الاشیاء باللہ مے گویند و آنکہ گفتہ اند سیر فی اللہ سیر معشوق در عاشق است بآن معنی کہ چون عاشق انچہ داشت از اوصاف و افعال ہمہ را بمعشوق دادہ و خود را خالی ساختہ پس ہر فعلی کہ لبعد ازین واقع شود باو منسوب نہ باشد بلکہ بمعشوق منسوب است پس سیر نیز باو منسوب باشد عاشق غیر از مکان کہ

عبارت از خلاء ست چیزے دیگر نیست لاجرم سیر معشوق در عاشق باشد۔

۷۔ **معرفت** تشبیہی کہ بعد از تنزیہ ظاہر می شود عبارت از انکشاف عین ثابتہ اوست و آنچہ جمع می شود از تشبیہ و تنزیہ ہمین تشبیہ است کہ از مرتبۂ جمع است و تشبیہی کہ پیش از ظہور تنزیہ است و از مرتبۂ فرق است در وقت ظہور تنزیہ محو و متلاشی میگردد و تاب جمع شدن با و ندارد و معنی جمع میان تشبیہ و تنزیہ آنست کہ متعلق ادراک بسیط کہ ہمان تنزیہ است بعد از تنزل در پردۂ صفات الٰہیہ کہ عین ثابتہ مشتمل بر آن است تشبیہ گشتہ در علم مے آید و متعلق ادراک مرکب مے گردد پس مقام تکمیل ہمیں جمع بین التشبیہ والتنزیہ باشد زیرا کہ صاحب تنزیہ فقط قادر نیست بر احضار ذات در مدرکہ چہ علم ذات نمی باشد مگر در پردۂ صفات الٰہیہ کہ عین ثابتہ مشتمل بر آن ست و عین ثابتہ برو منکشف نہ شدہ پس کسے کہ علم بمطلوب ندارد غیر را چگونہ بآن اعلام نماید و مطلوب حقیقی را در پردۂ صفات کونیہ نمے توان دانست کہ طاقت مرآتیۂ آن ندارد۔

لَا یَحْمِلُ عَطَایَا الْمَلِکِ اِلَّا مَطَایَاہُ — طاقت بردا شت عطایائے سلطانی را بجز شتران شاہی ندارند

فناء فی اللہ کسی را میسر شود کہ ہر ذرہ وجود خود را مرآت تمام اشیاء یابد و اشیاء را در آن مطالعہ نماید و ہر ذرۂ او برنگ ہمہ برآید زیرا کہ ہر شان در مرتبہ ذات الٰہیہ کہ در فناء فی اللہ معتبر است مشتمل بر جمیع شیونات است زیرا کہ از ذات متمیز و جدا نیست پس چنانکہ ذات مشتمل بر جمیع است شان او نیز مشتمل بر جمیع است پس سالک ہر ذرہ جامعہ خود را در ہر شان جامع فانی می سازد و بجائے ہر ذرہ شانے از شیون الٰہی می یابد اگرچہ بتفصیل آن مطلع نہ شود پس تا زمانے کہ ہر ذرۂ او صفت جامعیت پیدا نکند قابلیت این فنا اورا حاصل نہ شود و بعضے باشند کہ بواسطہ ضعف قوۃ مدرکہ جامعیت خود را نتوانند دریافت اگرچہ در واقع این کمال دارند و بفناء فی اللہ مشرف شوند و لازم نیست کہ ہر کہ این جامعیت پیدا کند البتہ فانی فی اللہ شود وَ ذٰلِکَ فَضْلُ اللّٰہِ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَّشَاءُ

وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيْمِ ۝

ع۸ معرفت فعل وصفت حق سبحانہ تعالیٰ چون ذاتِ او تعالیٰ یگانہ است کہ اصلاً گنجائش کثرت ندارد غایۃ ما فی الباب چون ذات او تقدس بامور متکثرہ متمایزہ تعلق پیدا کرد فعل وصفت او نیز تعلق پیدا کردند چہ اینہا در خارج عین ذات اند پس ہمچنانکہ ذات بواسطہ تعلق باشیاء متعددہ ذات متعدد می نماید فعل وصفت او نیز بواسطہ ہمیں تعلق متعدد ومتکثر مے نمایند مثلاً فعل حق سبحانہ وتعالیٰ از ازل تا ابد یک فعل است وَمَآ اَمْرُنَآ اِلَّا وَاحِدَۃٌ کَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ لیکن چون متعلق این فعل اشیاء متعددہ است آن فعل نیز متعدد مے نماید وچناں کہ ذات جامع جمیع اضداد است فعل وصفت او نیز جامع اضداد اند کما مر پس ہمان یک فعل در جائے بصورت احیاء ظہور میکند ودر جاء برنگ اماتت مے برآید ودر محلے ہمان فعل را اکرام والنعام میگویند ودر محل دیگر ایلام وانتقام می نامند وہمچنین کلام کہ صفت اوست سبحانہ یگانہ است واز ازل تا ابد بہمان یک سخن متکلم است چہ خرس و سکوت بر آن حضرت جل ذکرہ جائز نیست وہمان یک کلام بواسطۂ تعلق بمحال مختلفہ کلمات متعددہ وصیغ متباینہ می نماید گاہی آنرا امر گویند وگاہی نہی وگاہی اسم میخوانند وگاہی حرف وعلیٰ ہذا القیاس وہمچنیں است انچہ علماء گفتہ اند لا یَجْرِیْ عَلَیْہِ تعالیٰ زمانٌ زیرا کہ از ازل تا ابد نزد او سبحانہ تعالےٰ حاضر است ونسبت باو سبحانہ ماضی ومستقبل نیست لیکن چون دران یک آن امور متعددہ بظہور می آیند واشیاء متباینہ بر لوح ہستی مینمایند آن یک آن بواسطہ این تعلق، آنات متکثرہ وَاَزْمِنَہ متعددہ مینماید وہمچنین وجود حق سبحانہ کہ عین ذات اوست بسیط حقیقی است در رنگ نقطہ اصلا قابل تجزی وانقسام نیست، اما بواسطہ تعلق باشیاء کثیرہ منبسط ومسطح می نماید گفتہ نشود کہ گاہ صور علمیہ بواسطہ تحقق نسبت ذات بآنہا چنان

میلنمایدکه در ذات مرآت کائن وثابت اند وہمچنین این صور علمیہ مرا یائے اسماء و صفات اند واسماء وصفاتے که در مرآت ہرکدام اینہا ظاہر میشود وجہ خاص آن شئے است پس لازم می آید که در ذات فرض کرده شود شیء غیر شیء وَلَا مَعْنٰی لِلْاِنْقِسَامِ وَالتَّجَزِّیْ اِلَّا ذٰلِكَ گوئیم که جواب این اشکال مبنی بر چند مقدمه است اوّل آنکه نقطه موجود است وہیچ وجہ قابل انقسام وتجزی نیست چنانکه محققان حکماء وغیر الشان گفته اند دوم آنکه ببرہان ہندسی ثابت شده است که مرکز دائره نقطه است که ہیچ وجہ انقسام قبول نکند سوم آنکه نیز ببرہان ہندسی ثابت شده است که ممکن است اخراج خطوط از مرکز دائره که منتہی شوند بمحیط دائره بلکه به نقطہائے آن محیط چه ہمچنانکه مبدء خط نقطه است منتہائے آن نیز نقطه است پس چون ہرسه مقدمه معلوم شد بدانکه چون نقطه باوجود امکان خروج خطوط کثیره ازان وبودن آن مبداء کثرت حقیقی ہیچ نقص بوحدة و بساطت او راه نمے یابد وہماں طور بر عدم انقسام خود مے ماند پس اگر وجود حق سبحانه مبدأ کثرت وہمی باشد واشیاء متکثره در مرآت ذات او کائن وثابت متوہم شوند در بساطت او ہیچ نقصان لازم نمی آید وبطریق اولیٰ بر صرافت وحدة بر قرار باشد۔

سُبْحَانَ مَنْ لَا يَتَغَيَّرُ بِذَاتِهٖ وَلَا بِصِفَاتِهٖ وَلَا فِیْ اَسْمَائِهٖ بِحُدُوْثِ الْاَكْوَانِ قَالَ الشَّیْخُ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ فِی الْفُتُوْحَاتِ الْمَكِّيَّةِ كُلُّ خَطٍّ يَخْرُجُ مِنَ النُّقْطَةِ اِلَى الْمُحِيْطِ مُسَاوٍ لِصَاحِبِهٖ وَيَنْتَهِیْ اِلٰى نُقْطَةِ الْمُحِيْطِ وَالنُّقْطَةُ فِیْ ذَاتِهَا مَا تَزِيْدُ مَعَ كَثْرَةِ الْخُطُوْطِ

برتر است آنذات که بسبب حدوث موجودات ہیچ تغیرے نه در ذات او راہ یابد و نه در صفات او و نه در اسماء او تعالےٰ الشیخ بزرگ رضی اللہ تعالےٰ عنه در فتوحات مکیہ می فرماید ہر خط که از نقطۂ (مرکز دائره) بمحیط دائره کشیده آید مساوی باشد بخط دیگر ازان نقطه بمحیط را وانتہاء ہر یک به نقطۂ از محیط باشد (پس) نقطه ہیچ زیادت در ذات خود نکرده

الْخَارِجَةِ مِنْهَا اِلَى الْمُحِيْطِ
فَقَدْ صَدُرَتِ الْكَثْرَةُ عَنِ الْوَاحِدِ
.... الْعَيْنِ وَلَمْ يَتَكَثَّرْ هُوَ فِيْ
ذَاتِہٖ فَبَطَلَ قَوْلُ مَنْ قَالَ
لَا يَصْدُرُ عَنِ الْوَاحِدِ
اِلَّا الْوَاحِدُ

است باوجود کثرت خطوط کہ از وے
کشیدہ شدہ اند بمحیط وے۔
پس صدور کثرت از واحد معیّن شد و آن
واحد در ذات خود متکثّر نگشت۔
پس (ازینجا) باطل شد قول آنکس کہ گوید
کہ از واحد بجز واحد صدور نیابد۔

ع۹ **معرفت** وجود موہوب حقّانی عبارت از انکشاف عین ثابتہ اوست یعنی بمحض موہبت حق سبحانہ بعد از فنائے تعینات کونیہ بروٗ ظاہر شدہ است کہ تعیّن او ہمان تعیّن بسیط است کہ از مرتبہ جمع است،

ع۱۰ **معرفت** تجلی ذات عبارت از ظہور ذات است و ظہور شئے بے تعین و تمیز محال است پس تجلی و ظہور ذات نباشد مگر بتعین و آن تعین اوّل ست کہ اوسع و اعظم تعینات است کہ مسمّٰی است بوحدۃ و اسمے کہ مبدء تعین آن سرور عالمیان است علیہ من الصلوات اتمہا و من التحیات اکملہا ہمان وحدت است و چون انتہاء سیر سالک عبارت از وصول اوست باسمے کہ مبدء تعین اوست پس تجلّی ذات خاصۂ محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم باشد و آن تعین کہ مشتمل است برجمیع صفات و اسماء و نسب و اعتبارات علی سبیل الاجمال بے تمایز در مرتبۂ واحدیۃ تفصیل و تمیز پیدا کرد و ادرا اقسام پیدا گشت کہ مبادی تعینات سائر مخلوقات اند و اسمائے کہ مبادی تعینات سائر مخلوقات اند عبارت اند ازان صفات و اسمائے کہ مندرج بودہ اند تحت آن تعین و در مرتبہ واحدیت تفصیل یافتہ اند پس منتہاء سیر سالکان دیگر تا ہمان اسماء و صفات باشد پس دیگر انرا تجلی صفاتی و اسمائی باشد و ہمین معنی است آنکہ تجلی ذاتی در پردہ اسمے کہ مبدء تعین صاحب تجلی است می باشد پس حقیقت محمدی کل باشد و حقائق سائر موجودات اجزاء او و جماعت

که بسعادت متابعت مصطفوی صلی الله علیه و آله وسلم مستسعد گشته اند و بکمال اتباع
رسیده، ایشان را بسبب مناسبت و متابعت از تجلی ذاتی نصیب باشد زیرا که
بر ایشان منکشف شده است که حقیقت ایشان عین تمام حقائق موجودات است
پس ایشان از ضیق تمایز و تفصیل اقسام خلاص شده اند کانه مشهود ایشان همان مقسم
است بے پرده اقسام و مبادی تعینات ایشان نیز همان مقسم است نه اقسام مثلا
اسم که خاصه کلمه است در پرده دلالت فی نفسه و عدم اقترانه بالزمان که مبدء تعین و تمیز
اوست از سائر اقسام کلمه اما چون اسم خود را عین فعل و حرف یافت از ضیق تمایز
و تفصیل اقسام او را نجات حاصل شد مبدء تعین خود همان کلمه را یافت نه قسم او را۔

۱۱ء **معرفت** صور علمیه اشیاء عبارت از تمایز ایشان است در حضرت علم و آنچه محققین
صوفیه کثرهم الله تعالی گفته اند که صور اشیاء در علم اند و بس، و احکام و آثار ایشان در
خارج اند معنی این سخن اینست که تمایز در علم است و در خارج حضرت حق سبحانه
و تعالی وحدة ذاتیه خود که باحکام و آثار اینهاں ظاهر شده است نه بآن معنی
که صور علمیه عبارت از همیں صور و اشکال است که در خارج ظاهر اند چه این صور نیز
از مقتضیات آن صور علمیه است نه عین آنها مثلاً هر تمیز علمی مقتضی شکل خاص
شد از استوا و انحناء و استقامة و انحداب و اینها از آثار آن صور علمیه اند چنانکه حرارت
و برودت و یبوست و رطوبت و خفت و ثقل و لطافت و کثافت از احکام و آثار
ایشان است و چون هر شان متمیز فی العلم مشتمل است بر شئونات بے نهایت لاجرم
در صور علمیه بحسب هر شانے تمیزات بے نهایت پیدا شدند و هر تمیز مقتضی حکمے و
اثرے علیحده گشت و در خارج بواسطه نسبت مجهول الکیفیت که ایشان را بذات
پیدا شد چنان نمود که این تمایز در خارج است پس وانمود قوة باصره از قوة سامعه
در خارج ممتاز شد و همچنین ذائقه از شامه الی غیر ذلک پس آن تعین و تمیز که در مرتبه

علم است، و آن را حقیقت ممکن و عین ثابتۂ او مے گویند از مرتبہ جمع است و این آثار و احکام آنہا کہ در خارج اند از اشکال وغیرہا از مرتبہ فرق، چہ بواسطہ آن تمیز محدث شدہ اند و منشا ظہور آنہا ہمان فرق است آنچہ از مرتبہ جمع است از حقایق الہی ست و آنچہ از مرتبہ فرق است از حقایق کونی ہر چند ہر دو مرتبہ مندرج در ذات اند اما اندراج مرتبہ ثانی بواسطہ مرتبہ اولی است نہ بالذات پس اول در رنگ قسم شے است و ثانی بمنزلہ قسم قسم شے چون سالک جمیع مراتب فرق را طے کردہ بمرتبہ جمع برسد یعنی بمرتبہ عین ثابتہ خود پس تجلی ذاتی نسبت بوے ہمان انکشاف عین ثابتہ او باشد واللہ سبحانہ و تعالی اعلم۔

۱۲ معرفت علم الیقین در ذات حق سبحانہ و تعالی عبارت از شہود آیاتے است کہ دلالت مے کند بر ذات او جل شانہ چہ شہود و حضور ذات جز در نفس متجلی لہٗ نمے باشد و آنچہ در بیرون خود مشہود است ہمہ آثار و دلائل است کہ تعینات دلالت میکنند بر ذات جل و علا پس تجلیات کہ در صور و انوار می باشند غیر صورت متجلی لہٗ داخل علم الیقین است ہر صورتے کہ باشد و ہر نورے کہ ظاہر شود نور با رنگ و نور بے رنگ درین امر مساوی است حضرت مخدومی مولوی عبدالرحمٰن الجامی قدس اللہ سرہ در شرح لمعات می فرماید در بیان این بیت ؂

اے دوست ترا بہر مکان می جستم ✿ ہر دم خبرت ازین و آن می جستم

این بیت اشارت بمشاہدہ آفاقی است کہ مفید علم الیقین است و این شہود آفاقی چون از مقصود خبرے نمید ہد و حضور آن نمی بخشد الا بآثار و علامات چنانکہ دود حرارت مفید حضور آتش نیستند الا باستدلال و آثار و علامات لاجرم از دایرۂ علم نمی برآید ...... و مفید عین الیقین نمیشود حضرت قطب الاقطاب ناصرالدین خواجہ عبید اللہ قدس اللہ سرہ العزیز می فرمودند کہ سیر بر دو نوع است سیر مستطیل و سیر مستدیر،

سیر مستطیل بُعد در بُعد است و سیر مستدیر قرب در قرب سیر مستطیل مقصود از خارج دائیره خود طلبیدن است و سیر مستدیر برگردِ دلِ خود گشتن است و مقصود از خود جستن عین الیقین عبارت از شهود عبد است مر حق سبحانه را بعد ارتفاع حجاب یقین او و این شهود نزد این طائفه علیہ قدس اللہ تعالیٰ اسرار ہم معبر است بادراک بسیط و این ادراک عامہ را حاصل است لیکن فرق آنست کہ خواص را وجود غیر حق سبحانہ مزاحم آگاہی ایشان نیست و در دیدہ شہود شان جز حق سبحانہ مشہود نہ و عوام را بخلاف آنست و این ادراک منافی علم است و آنجا ہمہ حیرت است چنانکہ علم منافی این شہود است عین حجاب آن علم است۔

كَمَا ذَكَرَ الشَّيْخُ الْاَكْبَرُ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ فِيْ كِتَابِ الْحُجَّةِ عِلْمُ الْيَقِيْنِ حِجَابُ عَيْنِ الْيَقِيْنِ وَعَيْنُ الْيَقِيْنِ حِجَابُ عِلْمِ الْيَقِيْنِ۔

چنانچہ شیخ اکبر رضی اللہ عنہ در کتاب حجت ذکر کردہ است۔ (کہ) علم الیقین حجاب عین الیقین است و عین الیقین حجاب علم الیقین است۔

و در جائی دیگر می فرماید۔

عَلَامَةُ مَنْ عَرَفَ حَقَّ الْمَعْرِفَةِ اَنْ يَّطَّلِعَ عَلٰى سِرِّهٖ فَلَا يَجِدُ عِلْمًا بِهٖ فَذٰلِكَ الْكَامِلُ فِي الْمَعْرِفَةِ الَّتِيْ لَا مَعْرِفَةَ وَرَائَهَا

علامت آنکس کہ معرفت کما حقہ حاصل دارد آنست کہ چون بسرِ خود تطلّع (و رجوع) نماید ہیچ علمے باو نیابد۔ پس این کس است کامل در معرفت کہ وراء آن معرفتے نیست۔

حق الیقین عبارت از شہود اوست جل شانہ باو تعالیٰ و یافتن او سبحانہ عین خود و این در بقا باللہ صورت بندد کہ بعد از تحقق بفناء حقیقی حق سبحانہ او را از نزد خود بوجود موہوب حقانی مشرف گرداند و از سُکرِ حال و بیخودی بصحو و افاقت بخشد آنجا علم و عین حجاب یکدیگر نباشند و در عین شہود عالم است و در عین علم شاہد و این تعین کہ آن

راعین حق می دانند درین مرتبہ نہ تعین کونی است چہ اثرے ازان نماندہ است بلکہ حقائیست کہ نزد اکابر معبر بوجود موہوب حقانی است کما مر وانکہ ارباب تجلیات صوری تعینات وصور خود را حق می دانند آن تعینات کونی است کہ فنائے بآن راہ نیافتہ واین فرق چون بر بعضے متوسطان راہ مخفی شدہ است خیال کردہ اند کہ در حق الیقین نیز ہمیں تعینات کونی را حق میدانند واین جہل منجر بطعن اکابر قدس سرہ گشتہ است وگمان بردہ اند کہ این حق الیقین مارا در قدم اول کہ تجلی صوری است وتعبیر ازان بکشف ملکوت می کنند حاصل می شود۔

۱۳۔ **معرفت**، معرفۃ خداوندی عزوجل واجب است باتفاق صوفیہ واکثر متکلمین شکر اللہ سعیہم لیکن اختلاف کردہ اند در طریقے کہ موصل است بسوئے معرفت صوفیہ رح مے فرمایند کہ طریق معرفت ریاضت وتصفیہ باطن است ومتکلمین از اشاعرہ ومعتزلہ مے گویند طریق این نظر واستدلال است وہمانا کہ نزاع درمیان این دو طائفہ لفظی است یعنی مبنی است بر تفسیر بلفظ معرفۃ، صوفیہ از معرفت دریافت بسیط وجدانی مے خواہند کہ مغائر صورت تصدیقی ایمانی است ومتکلمین صورت تصدیقی ایمانی ارادہ مے کنند وشک نیست کہ طریق تحصیل معرفت بمعنی اول ریاضت وتصفیہ باطن است و طریق تحصیل صورت تصدیقی ایمانی نظر واستدلال است وانکہ گفتہ اند۔ اَوَّلُ مَا یَجِبُ عَلَی الْمُکَلَّفِ مَعْرِفَۃُ اللّٰہِ تَعَالٰی مراد از معرفت بمعنی ثانی است نہ بمعنی اول چہ حصول معرفت بمعنی اول در حق الیقین است کہ نہایت کمال اہل اللہ است وایضا فرق درمیان معرفتین بعبارۃ دیگر گویم معرفت صوفیہ عبارت از علم حضوری است بحق سبحانہ کہ بعد از فناء وبقا صورت مے بندد وتعبیر ازان بشناختن ویافتن میکنند ومعرفت متکلمین عبارت است از علم حصولی بحق سبحانہ وتعالی کہ نتیجہ نظر واستدلال است، بیانش آنست کہ ہر علمے کہ از خارج حاصل شود عبارت از حصول

صورت معلوم است یا صورت حاصلہ او در مدرکۂ عالم این علم را علم حصولی گویند و ہر علمی که نہ چنیں باشد یعنی از خارج نیاید بلکہ بذات عالم متعلق باشد آن علم را علم حضوری گویند و چون عارف بعد از فناء ذات و صفات خود بہ بقاء باللہ مشرف شدہ و اناء ادا از وجود کونی او تمام کندہ شدہ و بر حقیقت اطلاق یافتہ لاجرم از علم حصولی بعلم حضوری انتقال فرمودہ وانہ دانستن بیافتن رفتہ چہ یافت در بیرون ذات یابندہ نمے باشد معاذ اللہ سادہ لوحے از ینجا حلول و اتحاد فہم نکند و پا کابر دین سوئے ظن پیدا نیارد و یا خود در ورطۂ بداعتقادی افتادہ ہلاک نشود باید دانست کہ طور ولایت ورائے طور عقل و فکر است و طریق آن کشف صحیح است نظر و استدلال را دران موطن گنجائش نیست ؎

پائے استدلالیاں چوبین بود ٭ پائے چوبین سخت بے تمکین بود

و آنچہ حکماء و امام غزالی رح منع معرفت ذات حق سبحانہ و تعالی کردہ اند معرفت بمعنی صورت تصدیقی ایمانی است چنانچہ ادلّہ منع ایشان بآن مشعر است۔

حَیْثُ قَالُوْا اَنَّ مَعْرِفَةَ ذَاتِ اللّٰہِ تَعَالٰے اِمَّا بِالْبَدَاھَۃِ اَوْ بِالنَّظَرِ وَ کُلٌّ مِّنْھُمَا بَاطِلٌ۔

چنانچہ می گویند کہ معرفت ذات حق سبحانہ یا بالبداہت خواہد بود و یا بنظر و استدلال۔ و ہر یکے ازین دو شق باطل است۔

و تمام این مبحث در کتب کلامیہ مسطور است و ایضاً از منع معرفت ذات، کنہ ذات خواستہ اند نہ معرفت بوجہ چہ معرفت ذات بوجہ ہمہ را حاصل است چنانکہ ذات را بوصف خالقیت یا رازقیت بدانند کذا قالوا پوشیدہ نماند کہ فرق ست درمیان معرفت شے بوجہ و درمیان معرفت وجہ شے و در ما نحن فیہ معرفت وجہ ذات است نہ ذات بوجہ اگر کسے گوید کہ این در خلق و رزق مسلم است چہ توان گفت کہ معلوم وصف خلق است

نہ ذات بوصف خلق اما در خالقیت راست نمی آید چہ معنی خالقیت ذات لہ الخلق است پس ذات ہم باین صفت معلوم شد گویم کہ مراد از ذات یا مفہوم ذات است یا ماصدق، اگر مفہوم است آن عرض عام است پس معلوم ہمان وجہ است نہ ذات واگر ماصدق است پس علم او مستلزم علم کنہ ذات است چہ کنہ شئے عبارت از نفس ہمان شئے است پس اگر بالفرض علمے تعلق کند بذات او تعالیٰ علم کنہ ذات او ہر آئینہ خواہد بود چہ ذات متجزی و متبعّض نیست تا بعض او دانستہ شود و بعضے دیگر مجہول ماند بسیط حقیقی است بر تقدیر فرض تعلق علم باو لازم مے آید علم بکنہ او بخلاف در مخلوقات کہ علم بوجہ آنہا مستلزم علم کنہی نیست بلکہ چیزے از حقیقت اینہا در ضمن آن وجہ معلوم میگردد و کنہ عبارت از تمام حقیقۃ است مثلاً دانستن انسان را بوجہ شئے کہ دلالت مے کند بر حرکت ارادی او چیزے از حقیقت انسان معلوم میگردد نہ کنہ او کہ عبارت از تمام حقیقت اوست و ہمچنین ضحک مثلاً کہ منشائے او تعجب است و دلالت میکند بر ادراک امور غریبہ و از ان نیز جزوے از حقیقت انسان معلوم میگردد و بالجملہ ہر جا حقیقت قابل تبعض و تجزی باشد علم شئے بوجہ مستلزم علم بکنہ نمے شود و ہر جا بسیط حقیقی باشد کہ ہیچ وجہ قبول تبعّض نکند اگر علم بوے متعلق شود اےّ علم کان کنہ آن معلوم شود کما فی الواجب تعالےٰ و معرفت کنہ ذات محال است کما مرّ پس معرفت ذات جل وعلا بمعنی مذکور مطلقاً ممنوع باشد خواہ معرفت بکنہ باشد خواہ بوجہ چہ حقیقت علم مقتضی باحاطہ معلوم است و تمیز او از ما عدائے او و ذات عزشانہ محاط ہیچکس نمے شود وَلَا یُحِیطُونَ بِہٖ عِلْماً، زیرا کہ احاطہ و تمیز مقتضی تحدید است و آن در شان باری تعالیٰ ممنوع پس علم باو تعلق نگیرد و او تعالیٰ معلوم احدے نگردد غایۃ ما فی الباب چون وجوہ او را مبد انند خیال می کنند کہ ذات را بآن وجوہ می دانند و فرق دقیق را نمی توانند دریافت بلکہ گویم کہ صفات او عزشانہ در رنگ ذات او

غیر معلوم اند بہیچ وجہ در احاطہ علم نمی آید معلوم ہیچ مخلوقے نمیگردند مثلاً صفت علم او تعالیٰ نہ در رنگ علوم مخلوقات است چہ صفت علم راکہ در مخلوقات است در انکشاف معلوم ہیچ مدخلے نیست الا آنکہ حق سبحانہ بطریق جری عادت عقب خلق آن صفت انکشاف در موصوف او خلق می کند اگر بتاثیر آن در انکشاف و لو فی الجملہ نیز قائل شویم چنانکہ بعضے متکلمین گفتہ اند آن تاثیر در وے خلق کردہ اند او را در مؤثریت ہیچ مدخلے نیست الا آنکہ این اسم بر وے اطلاق میکنند وصفت علم در خالق تعالیٰ شانہ نہ چنین است بلکہ ہیچ مناسبت ندارد با ان الا اشتراک اسمی و اطلاق رسمی و ہمچنین قدرت و ارادت در آنحضرت عز شانہ مبدء صدر افعال است و منشاء وجود مخلوقات و قدرت و ارادت در مخلوقات نہ اینچنین است بلکہ حق سبحانہ و تعالیٰ بعد از تعلق قدرت و ارادت ایشان بشئے آن شئے را بطریق جری عادت خلق میکند و قدرت ایشان را در وجود آن شئے ہیچ مدخلے نیست الا آنکہ عقیب تعلق این صفات باں شئے آن شئے را خلق میکند و علی ہذا القیاس سائر الصفات و ہر معلوم کہ مناسبت بعالم نداشتہ باشد در قید علم او نیاید و معلوم او نشود۔

لَا یُدْرَکُ الشَّیْءُ بِمَا یُضَادُّہٗ وَیُغَایِرُہٗ — علم شئے بواسطہ ضد خود و مغایر خود حاصل نمی توان کرد۔

قضیہ مقررہ ارباب معقول است، پس صفات او نیز بہیچ وجہ معلوم نگردند ہمچنان کہ ذات او تعالیٰ بیچون و بیچگونہ است صفات او تعالیٰ نیز بیچوں و بیچگونہ اند چون را بہ بیچون راہ نیست اینجا اشکالے است قوی و آن آنست کہ چون ذات و صفات حق سبحانہ ممتنع المعلومیۃ باشند پس معرفۃ ایشان محال خواہد بود پس وجوب معرفت را معنی چہ باشد گوئیم کہ معرفت در ذات و صفات عبارت از سلب نقائص است از ذات نہ دانستن آن معرفت در ذات مثلاً عبارت

ازلیس بجسم ولاجوہرولاعرض است ومعرفت درصفات مثلاً عبارت از عدم جہل است یا عدم عجز یا عدم کوری یا عدم کری غایۃ ما فی الباب ازین سلوب وجوب ذات وصفات عزسلطانہ مفہوم می گردد ع بیش ازین پے نبردہ اند کہ ہست، اگر کسی گوید کہ شک نیست کہ بر ذات حکم کردہ میشود. بِاَنَّہٗ عَالِمٌ وَّقَادِرٌ وَغَیْرُہُمَا واین حکم مستلزم تصور ذات است چہ حکم ایجابی باشد یا سلبی بے تصور موضوع صورت نے بندد گوئیم آرے درین قضیہ تصور موضوع متحقق است اما آن متصور ذات نیست ذات عزشانہ ازان منزہ وبرتر است لیکن چون این متصور تنزیہی است گویا منتزع از ذات است نازات مناسب تر است از متصورات غیر تنزیہی تصور او تصور ذات اعتبار کردہ اند.

بِنَاءً عَلَی الضَّرُوْرَۃِ لِقُصُوْرِ الْقُوَّۃِ الْبَشَرِیَّۃِ عَنْ اِدْرَاکِ الذَّاتِ تَعَالٰی شَانُہٗ مَعَ اِحْتِیَاجِہِمْ اِلٰی مَعْرِفَۃِ الْاَحْکَامِ الْمُمَیِّزَۃِ عَنْ غَیْرِہٖ

(واین اعتبار کردن) مبنی است بر ضرورت (واآنکہ) قوۃ بشریہ از ادراک ذات تعالٰے شانہ قاصر است حالانکہ احتیاج بشر بسوئے احکامے کہ ممیز ذات اند از غیر او ثابت است (ومعرفت احکام ممیزہ بدون تصور ذات ممکن نہ)

وبعضے از محققین متکلمین گفتہ اند کہ معرفت عبارت از تمیز است میان محدث وقدیم وبہمیں معنی تواند بود کہ حضرت امام المسلمین ابوحنیفہ رضی اللہ تعالٰے عنہ فرمودہ اند کہ سبحانک ما عبدناک حق عبادتک ولکن عرفناک حق معرفتک سبحان من لم یجعل للخلق الیہ سبیلاً الا بالعجز عن معرفتہ واما معرفتے کہ خاصۂ اہل اللہ است تحقق آن باندازۂ آئینہ استعداد طالب است ع بقدر آئینہ حسن تو می نماید روئے، وضیق وسعت آن آئینہ بقدر ضیق ووسعت رب اوست ورب ہر شئے وجہ خاص آن شئے است وقیوم آن درما ورائے وجہ خاص خود معرفت نے باشد ویافت دربیرون حقیقت خود صورت نے بندد س

ذرہ گر بس نیک ور بس بد بود ٭ گرچہ عمری تگ زند در خود بود

وحضرت خواجۂ خواجہا خواجہ نقشبند قدس اللہ سرہ الاقدس باینمعنی اشارت فرمودہ اند کہ اہل اللہ بعد از فنا و بقا ہرچہ مے بینند در خود می بینند وہرچہ می شناسند در خود می شناسند وحیرت ایشان در وجود خود است وَفِیْ اَنْفُسِکُمْ اَفَلَا تُبْصِرُوْنَ۔

واین معرفت نفس حیرت است ذوالنون مصری قدس اللہ تعالیٰ سرہ می فرماید۔

اَلْمَعْرِفَۃُ فِیْ ذَاتِ اللّٰہِ حَیْرَۃٌ معرفت در ذات خداوندی حیرت است۔

بزرگے دیگر مے فرماید اعرفہم باللہ اشدہم تحیرا فیہ ہرچند اکثر مشائخ قدس اللہ اسرارہم در معرفت ذات باین تصریح کردہ اند اما نزد این بیچاصل معرفت صفات نیز عبارت از حیرت است در صفات کما مر۔

۱۴ معرفت وجود واجب تعالیٰ نزد جمہور متکلمین زاید است بر ذات او عزشانہٗ وعین ذات است نزد حکماء وشیخ ابوالحسن اشعری وبعضے از صوفیہ وحق نزد این فقیر آنست کہ واجب تعالیٰ بذات خود موجود است نہ بوجود بخلاف سائر موجودات کہ بوجود موجود اند ووجود کہ بر ذات محمول است از منتزعات عقل است یعنی عقل از ذات وجود وصف موجود را انتزاع نمودہ بر ذات محمول می سازد واگر مراد متکلمین از وجود زائد ہمین وجود منتزع است پس سخن ایشان درست است ومخالف را دران مجال انکار ونزاع نیست واگر وجودے می خواہند کہ واجب تعالیٰ بآن وجود موجود است چنانچہ ظاہر از عبارت ایشان ست پس محل خدشہ وتردد است واگر حکماء وشیخ ابوالحسن اشعری وبعضے صوفیہ نیز واجب تعالیٰ را بذات خود موجود می گفتند بے آنکہ بوجود قائل شوند وآنرا عین ذات اثبات کنند، وبدلائل محتاج گردند وبمقدمات لاطائل ارتکاب نمایند اقرب واصوب بود وازین صوفیہ عجب است کہ باوجود آنکہ در ذات عزشانہ جمیع نسب واعتبارات را اسقاط مے نمایند ودر مراتب تنزلات

مندرج مے سازند الّا وجود را کہ درمرتبہ ذات اثبات مے کنند وازین غیراز تناقض ہیچ نیست گفتہ نشود کہ ایشان وجود را عین ذات مے گویند وازنسب واعتبارات نمے شمرند زیرا کہ گویم عینیت باعتبار خارج است نہ ذہن وجمیع صفات نزد ایشان ازین قبیل اند کہ در تعقل مغایر اند بذات ودرخارج عین ذات اند زیرا کہ غیراز یکذات احدیتہ نزد ایشان ہیچ چیز موجود نیست پس لازم آید کہ جمیع اعتبارات را درمرتبہ ذات اثبات کنند واین باطل است وایشان نیز بخلاف آن معترف اند کما مرّ اگر گویند کہ مراد ازذات وحدت است کہ تعین اوّل است وتعین را دران مرتبہ زاید بر متعین اعتبار نکردہ اند درآن مرتبہ وجود را اثبات می کنند بخلاف سائر نسب واعتبارات چہ اعتبار ایشان درمرتبۂ وحدتیہ است کہ یک پایہ ازان فروتر است گویم برین تقدیر سخن ایشان بمتکلمین دربرابر نمی اُفتد چہ متکلمین ازذات ذات بحت خواستہ اند کہ فوق جمیع تعینات است ووجود را بران ذات زاید می دانند وفرق مذکور فائدہ نمی کند در دفع زیادتی زاید زاید درمرتبہ اولیٰ باشد یا درمرتبہ ثانیہ ابوالمکارم رکن الدین شیخ علاؤالدولہ سمنانی میفرماید کہ۔

فَوقَ عَالَمِ الوُجُودِ عَالَمُ المُلکِ الوَدُودِ۔ بالا تر از عالم وجود عالم سلطان صاحب حب است۔

این عبارت تصریح است بآنکہ وجود غیر ذات است بالجملہ اگر واجب تعالیٰ را بذات خود موجود گویند وبہیچ وجود قائل نشوند اولیٰ والنسب است واگر بوجود قائل شوند پس البتہ بمغایرۃ می باید گفت وبزیادتی آن بر ذات عزسلطانہ قایل باید شد پس برین تقدیر سخن متکلمین درست والصواب نزد یکتر است ازسخن مخالفان ہذا اما بداہت وجود واجب تعالیٰ ونظریت آن پس جمہور متکلمین بنظریت آن قائل اند وامام غزالیؒ وامام رازیؒ ببداہت آن جازم وبعضے ازمتاخرین درجمع قولین گفتہ اند کہ بدیہی است

بہ نسبت بہ بعضے و نظری ست نسبت بہ بعضے آخر و حق نزد این فقیر آن ست کہ بدیہیات
مطلقاً و خفائے او بر بعضے منافی بداہت او نیست چہ بداہت مستلزم علم نیست بلکہ بسیارے
از عقلاء از بعضے بدیہیات جلیہ انکار کردہ اند و دلائلے کہ در اثبات وجود واجب تعالیٰ آوردہ
اند ہمہ از قبیل تنبیہات بر بدیہی است ہمچنانکہ در ادراک محسوسات سلامتی حس از
آفات ظاہرہ شرط است و عدم ادراک آن بسبب وجود آن آفات منافی بداہت
محسوسات نیست در ادراک امور معقولہ سلامتی مدرکہ از آفات معنویہ و امراض خفیہ
نیز شرط است و عدم ادراک آن بواسطہ آفات منافی بداہت آن نباشد طائفہ
کہ بداہت آن یقین کردہ اند حق سبحانہ از حال ایشان خبر مے دہد قَالَتْ رُسُلُهُمْ
أَفِي اللَّهِ شَكٌّ و چون این معنی بر بعضے قاصر فہمان لائح نبود در عقب آن باین تنبیہ
فرمود کہ فَاطِرِ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ۔

۱۵ معرفت اہل حق بوجود صفات قائل شدہ اند وجود ایشان را زاید بر وجود
ذات میدانند حق سبحانہ را عالم بعلم گویند و قادر بقدرت مے دانند و علیٰ ہذا القیاس،
و معتزلہ و شیعہ و حکماء بنفی صفات قائل اند و مے گویند ہر چیزے کہ بر صفات مترتب
میشود بر نفس ذات مترتب است مثلاً انکشاف در مخلوقات بر صفت علم مترتب
است و در واجب تعالیٰ این انکشاف را بر ذات عز سلطانہ مترتب مے گویند پس
ذات باین اعتبار حقیقت علم است و ہمچنین است قدرت و سائر صفات و بعضے از
متاخرین صوفیہ کہ بوحدۃ وجود قائل اند در نفی صفات بمعتزلہ و حکما موافقند اگر کسے گوید
کہ صوفیہ مذکورہ صفات را بحسب مفہوم و تعقل غیر ذات مے گویند و بحسب تحقق یعنی وجود
خارج عین ذات، پس مذہب ایشان واسطہ باشد میان مذہب حکما و متکلمین چہ
حکماء مطلقاً عین میگویند و متکلمین غیر و ایشان عین بحسب خارج و غیر بحسب مفہوم می گویند
جواب گویم لا نسلم کہ حکما بحسب تعقل و مفہوم نیز عین ذات میگویند بلکہ نزاع در وجود

خارجی است نہ در وجود ذہنی صاحب مواقف باین تصریح نمودہ است متکلمین صفات را در خارج موجود می دانند بوجود زائد بر ذات وحکماء ومعتزلہ کہ در خارج عین می دانند وصوفیہ مذکورہ نیز قطعاً بحکماء ومعتزلہ درین مسئلہ متفق اند لیکن ایشان درین مسئلہ بفرق مذکور خود را از حکما ومعتزلہ می برآرند واز نفی صفات انکار می کنند۔

وَاَنْتَ تَعْلَمُ اَنَّهٗ لَا يُجْدِيْهِمْ نَفْعاً۔ قَالَ شَيْخُهُمْ وَرَئِيْسُهُمْ قَوْمٌ ذَهَبُوْا اِلٰى نَفْيِ الصِّفَاتِ وَذَوْقُ الْاَنْبِيَاءِ وَالْاَوْلِيَاءِ يَشْهَدُ بِخِلَافِهٖ وَقَوْمٌ اَثْبَتُوْهَا وَحَكَمُوْا بِمُغَايَرَتِهَا لِلذَّاتِ حَقَّ الْمُغَايَرَةِ وَذٰلِكَ كُفْرٌ مَحْضٌ وَشِرْكٌ بَحْتٌ۔

وتُرا معلوم است کہ بتحقیق فرق مذکور ایشاں را ہیچ نفع نمی رساند شیخ این طائفہ ورئیس ایشان می گوید (کہ) قومے بسوئے نفی صفات رفتہ اند (مگر) ذوق انبیاء واولیاء بر خلاف ایشان گواہی می دہد۔

وقومے دیگر اثبات صفات مے نمایند (اما) حکم بمغایرہ بودن صفات مر ذات را چنانچہ حق مغایرت است می نمایند و این کفر محض است وشرک خالص۔

وَقَالَ بَعْضُهُمْ اَيْضًا مَنْ صَارَ اِلٰى اِثْبَاتِ الذَّاتِ وَلَمْ يُثْبِتِ الصِّفَاتِ كَانَ جَاهِلًا مُبْتَدِعًا وَمَنْ صَارَ اِلٰى اِثْبَاتِ صِفَاتٍ مُغَايِرَةٍ لِلذَّاتِ حَقَّ الْمُغَايَرَةِ فَهُوَ ثَنَوِيٌّ كَافِرٌ وَمَعَ كُفْرِهٖ جَاهِلٌ۔

ونیز بعض دیگر از ایشان می گویند کہ کسے کہ اثبات ذات بدون صفات کند جاہل ومبتدع است وآنکہ اثبات صفات مغایرہ ذات چنانچہ حق مغایرت است نماید پس این کس ثنوی کافر است وبا وجود کفر خود جاہل است۔

این کلام مثبت واسطہ است میان نفی مطلقاً واثبات مطلقاً از نافی مطلق حکیم را میخواہد واز مثبت مطلق متکلم را ارادہ مے کند وتو دانستی کہ واسطہ نیست بلکہ ایشان داخل نفات اند

عجب است از جرأت ہاء الیشان کہ بر مجرد کشف خود اعتماد نمودہ اعتقادے راکہ مجمع علیہ اہل سنت وجماعت است تخطیہ مے نمایند واہل ان اعتقاد را کافر وثنوی میگویند اگرچہ کفر وثنویۃ حقیقی ارادہ نہ کردہ باشند اما این لفظ در اعتقاد درست اطلاق کردن بسی مستنکر ومستقبح است چندان در کشف غلط مے کنند نمیدانند شاید این کشف نیز ازان قبیل باشد و اعتقاد صحیح را معارض نشود وآین حقیر را درین مسئلہ مقالہ مفردہ است وآن آنست کہ ذات حق سبحانہ کافی است در جمیع امورے کہ بر صفات مترتب مے شوند نہ بآن معنی کہ ارباب معقول گفتہ اند کہ انکشاف مثلاً کہ بر صفت علم مترتب است بر ذات مترتب مے شود بلکہ باینمعنی کہ ذات عز سلطانہ برنہجی تمام ومستقل است کہ کار ہمہ میکند یعنی کاریکہ بعلم و دانش باید کرد ذات او عز سلطانہ بے صفت علم آن کار میکند وہمچنین چیزے کہ بتاثیر قدرت ظاہر شود بے این صفت ذات در ظہور آن چیز کافی است مثالے کہ قریب بفہم است گویم سنگے کہ بطبیعت خود از بالا بپایاں مے آید ذات او کار علم وقدرت وارادت مے کند بے انکہ در وصفت علم وقدرت وارادت باشد یعنی علم مقتضی آنست کہ سنگ بسبب ثقل متوجہ پایان شود ومیل بالا نکند وارادت تابع علم است، ارادت تقاضا مے کند کہ جانب پایان را ترجیح دہد وحرکت مقتضائے قدرت است، پس طبیعت حجر کار این ہر سہ صفت مے کند بے اعتبار این صفات پس در واجب تعالیٰ وَلِلّٰہِ الْمَثَلُ الْاَعْلٰی ذات او ہمچنین کار ہمہ صفات مے کند و در ترتب این امور بصفات احتیاج ندارد اما انکشاف وتاثیر وتخصیص مثلاً بر صفت علم وقدرت وارادت مترتب است داناست بعلم نہ بذات مؤثر است بقدرت مخصص است بارادت اگرچہ ہرچہ باین صفات مے باید کرد ذات جل شانہ دران کافی ست اما این معانی بر صفات مترتب اند، ذات را بے وجود این معانی عالم وقادر ومرید نتوان گفت مثلاً در ہمان سنگ اگر صفت علم و قدرت وارادت ایجاد کنند آن سنگ را

علیم و قدیر و مرید میتوان گفت اما بے وجود این معانی زاید بدین صفات متصف نمیگردد اگرچہ کار این صفت مے کند و شک نیست کہ وجود این معانی در وے موجب کمال وے اند پس در واجب تعالیٰ ہرچند ذات عز سلطانہ کافی ست در جمیع اشیا کہ بر صفات مترتب اند لیکن صفات در نفس ثبوت این معانی کاملہ در کارند و ذات عز شانہ بوجود این معانی بصفات کمال متصف میگردد و گفتہ نشود کہ برین تقدیر استکمال ذات او بصفاتے کہ مغایر ذات اند لازم می آید و این مستلزم نقص ذات است و استکمال او بغیر و آن محال است گوئیم کہ محال استفادۂ اوست صفت کمال را از غیر خود نہ اتصاف او بذات خود بصفت کمال اگرچہ آن صفت غیر باشد و لازم از مذہب متکلمین شق ثانی است نہ اول کما حقق السید السند فی شرح المواقف

۱۶ **معرفت** او تعالیٰ بذات و صفات خود یگانہ است ذات و صفات او مخالف اند مر ذات و صفات مخلوقات را و ہیچ وجہ مناسبت ندارند پس او سبحانہ منزہ باشد از مثل یعنی از مماثل موافق و از ند یعنی مماثل مخالف و در معبودیت و صانعیت و واجبیت او را تعالیٰ شانہ شریک نیست و بعضے از صوفیہ کہ بوحدت وجود قائل اند در موجودیت نیز نفی شریک مے کنند و موجود غیر او تعالیٰ را نمے دانند و مستشہد الشان کشف است و پوشیدہ نیست کہ ازین قول ہدم بسیارے از اصول دین لازم مے آید در تطبیق بعضے از اصول تکلفات کردہ اند اما در تمامیت آنہا سخن است و بعضے دیگر از اصول دین اصلا قابل تطبیق نیستند ہمچو بحث نفی صفات واجبی جل و علا۔

۱۷ **معرفت** و او سبحانہ در جہتہ نیست مکانی و زمانی نیست قولہ تعالیٰ۔
اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى اگرچہ بظاہر موہم ثبوت جہتہ و مکان است اما فی الحقیقۃ نفی جہت و مکان میکنند زیرا کہ اثبات جہتہ و مکان فیما لیس بجہتہ و لا مکان میکنند و این کنایہ است از بے جہتی و بے مکانی فتامل و جسمانی نیست جوہر و عرض نیست

قابل ہیچ اشارت نیست حرکت و انتقال بروے درست نیست قیام حوادث بذات قدیم او تعالیٰ جائز نیست ہیچ عرض از اعراض محسوسہ و معقولہ متصف نیست داخل عالم نیست و خارج عالم نیست و متصل عالم نیست و منفصل عالم نیست معیت او بعالم معیت علمی است نہ ذاتی و احاطہ او عالم را بالعلم است نہ بذات و در ہیچ چیز حلول نہ کند و با ہیچ چیز متحد نشود اگر کسے سوال کند کہ بعضے از صوفیہ کہ باحاطہ و معیت ذاتی قائل اند مراد ایشان چیست گویم ایشان از ذات تعین اوّل کہ وحدت است ارادہ کردہ اند زیرا کہ تعین را دران مرتبہ زاید بر ذات عز سلطانہ اعتبار نمیکنند لہذا ظہور این مرتبہ را تجلی ذاتی میگویند و ہمین تعین را در جمیع اشیاء ساری میدانند و ہمیں سریان او را احاطہ و معیت ذاتی میگویند و متکلمین شکر اللہ سعیہم کہ از ذات بحت مے خواہند کہ فوق ہمہ تعینات است و ہر تعینے کہ باشد زاید بران ذات عز شانہ می دانند و شک نیست کہ آن ذات را با عالم ہیچ نسبتے نیست چہ احاطہ و چہ معیت و چہ اتصال و چہ انفصال پس چنانچہ ذات او تعالیٰ شانہ بہیچ وجہ در عالم نمے آید و مجہول مطلق است نسبت او با عالم نیز مجہول مطلق است متصل و منفصل و محیط و ساری او را گفتن از جہل است متکلم وغیرہ درین حکم متفق اند اما نظر متکلم کہ مکتحل بنور اتباع مصطفوی است علیہ من الصلوٰۃ اتمہا و من التحیات اکملہا دقیق افتادہ است از نظر صوفی کہ باحاطہ ذاتی قایل است و منشاء ادراک ایشان کشف است ہر کدام باندازہ ادراک خود حکم کردہ اند و ہمچنیں است جمیع اختلافاتے کہ درمیان متکلمین و بعضے از متاخرین صوفیہ رح واقع شدہ است حق بجانب متکلمین است و نظر صوفیہ کوتہی کردہ است و حقیقت سخن متکلمین را در نیافتہ۔

عشا معرفت۔ حق سبحانہ و تعالیٰ عالم است بعلم زاید بر ذات بجمیع معلومات واجب باشد آن معلوم یا ممکن و علم صفتے است حقیقی ذات تعلق بمعلوم ہمچنانکہ

کیفیت آن صفت در واجب تعالیٰ معلوم نیست کما مر تعلق او بمعلومات نیز معلوم نیست
اینقدر در ادراک مے آید کہ آن تعلق سبب انکشاف معلوم است و بسیاری از مردم
چون برین حقیقت مطلع نہ شدند و غائب را بر شاہد قیاس کردند در اضطراب و حیرت
ماندند۔

ع ۱۹ **معرفت** قدرت و ارادت صفات زائد اند بر ذات تعالیٰ شانہٗ قدرت
عبارت از صحت ایجاد عالم است و صحت ترک آن ایجاد پس ہیچ کدام از ایجاد و
ترک لازم ذات او تعالیٰ نیستند ہمبرین متفق جمیع اہل ملل اند اما فلاسفہ مے گویند کہ
ایجاد او عالم را برین نظامے کہ واقع است از لوازم ذات اوست سبحانہ و تعالیٰ
پس انکار کردہ اند قدرت را بمعنی مذکور و گمان مے کنند کہ قدرت بمعنی مذکور نقص
است و اثباتِ ایجاب کردہ اند بزعم آنکہ ایجاب کمال است و قدرت را بمعنی
ان شاء فعل و ان شاء لم یفعل قایل اند و درین معنی با اہل اسلام متفق اند لیکن
مقدم شرطیۂ اُولیٰ را واجب الصدق می دانند و مقدم شرطیہ ثانی را ممتنع الصدق
میگویند و ہر دو شرطیہ را در حق واجب تعالیٰ صادق میگویند و ایضاً فلاسفہ ارادت
را زائد بر علم نمے دانند میگویند کہ ارادت نفس علم بوجہ نظام اکمل است و آن را
عنایت مے نامند و بعضے از متاخرین صوفیہ در معنی قدرت بفلاسفہ موافق اند
و مقدم شرطیہ ثانی را ممتنع الصدق میگویند و مذہب خود را از مذہب فلسفہ بآن
جدا مے سازند کہ فلاسفہ بارادت قایل نیستند و آن را نفس علم مے دانند و ایشان
با وجود قدرت بمعنی مذکور اثبات ارادت زائد بر علم مے کنند و حق سبحانہ را مرید مے گویند
نہ موجب بخلاف حکماء کہ بہ ایجاب قائل اند و نفی ارادت میکنند و این حقیر را درین
جا شبہ است و آن آنست کہ ارادت تخصیص احد المقدورین است بوجود یا بعدم
ہرگاہ جزو ثانی ممتنع الصدق است و جزو اول واجب الصدق پس اثبات ارادت

برائے چہ باشد زیراکہ تخصیص و ترجیح کہ حاصل ارادت است در متساویین مے باشد فحیث لاتساوی لاترجیح فلا ارادۃ لہذا چون حکما از تساوی طرفین انکار نمودند اثبات ارادت نکردند و ارادت را بے ما حاصل خیال کردند درین سخن حکماء محق اند پس صوفیہ مذکور کہ با وجود عدم تساوی وجود و عدم عالم اثبات ارادت کردہ اند و از حکما باین اثبات جدا گشتہ و باین قدر حق را سبحانہ مرید و مختار میگویند حاصل کلام ایشان در فرق ظاہر نیست مذہب ایشان بعینہ مذہب حکما است در نفی اختیار واجب تعالیٰ و اثبات ارادہ کردن تقوّل محض است و تفوّہ حرف واللّٰہ یحق الحق وہو یہدی السبیل اگر کسی گوید کہ صوفیہ مذکورہ وجود عالم را لازم ذات حق سبحانہ نمیدانند و صدور عالم را از واجب تعالیٰ بارادت می گویند گوئیم کہ ہرگاہ مقدم شرطیہ ثانی بمعنی عدم ارادت وجود عالم ممتنع باشد و ارادت وجود عالم واجب شد ارادت را کہ مرجح احد المتساویین است در وجود عالم ہیچ مدخلے نشد الا اطلاق اسم ارادت بر آن و حکما نیز باین قدر ارادت قائل اند پس اثبات این قسم ارادت در دفع ایجاب فائدہ نمے کند و لازم مے آید از عدم تساوی وجود و عدم ایجاب حق سبحانہ و تعالیٰ کما مر۔

۲۰ **معرفت** شیونات الٰہی فرع اند مر ذات را جل شانہ و صفات او تعالیٰ متفرع بر شیونات اند و اسماء کالخالق و الرازق متفرع بر صفات و افعال متفرع بر اسماء و سائر موجودات نتائج افعال و متفرع بر آنہا است واللّٰہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم پس معلوم شد کہ شیون دیگر است و صفات دیگر و اُولیٰ عین ذات اند در خارج و ثانیہ زائد بر ذات اند در خارج ومن لم یطلع علی ہذا الفرق زعم ان الشیون ہی الصفات فحکم بعینیۃ الصفات مع الذات کما ان الشیون ہی عینہ فی الخارج فلزم علیہ نفی الصفات و انکار ما علیہ اجماع اہل الحق من زیادۃ وجود الصفات علی الذات فی الخارج۔ واللّٰہ یحق الحق و ہو یہدی السبیل۔

۲۱ **معرفت** لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْئٌ وَهُوَ السَّمِيْعُ الْبَصِيْرُ حق سبحانہ وتعالیٰ نفی مماثلت کرد از خود بابلغ وجوہ زیرا کہ نفی کردہ مثل مثل خود را ومقصود نفی مثل خود بود یعنی ہرگاہ مثل او را مثل نباشد پس او را بالطریق اولیٰ مثل نخواہد بود پس اصل مثل منتفی شد بطریق کنایہ کہ آن ابلغ است از صریح کما قررہٗ علماء البیان۔

اَوْرَدَ عَقِيْبَهٗ وَهُوَ السَّمِيْعُ الْبَصِيْرُ نَفْيًا لِلْمُمَاثَلَةِ الصِّفَاتِيَّةِ كَمَا اَنَّ الْاَوَّلَ نَفْيٌ لِلْمُمَاثَلَةِ الذَّاتِيَّةِ۔

بعد قول خود "لیس کمثلہ شیئ" ہو السمیع البصیر را متصل گردانید برائے نفی مماثلۃ صفاتیۃ چنانچہ قول اول نفی مماثلۃ ذاتیۃ است۔

بیانش آن است کہ حق سبحانہ سمیع وبصیر است وغیر او را سمع وبصر نیست وہمچنین باقی صفات از حیوٰۃ وعلم وقدرت وارادت وکلام پس در مخلوقات صورۃ صفات است نہ حقیقت آن پس علم مثلاً صفت است کہ بسبب آن انکشاف حاصل می شود وقدرت ہم صفت است کہ بآن صفت افعال و آثار صدور می یابد و در مخلوق این صفات نیست بلکہ حق سبحانہ وتعالیٰ بکمال قدرت خود انکشاف در اینہا خلق میکند بے آنکہ مبدأ انکشاف کہ آن صفت علم است در ایشان باشد وہمچنین افعال در ایشان خلق مے کند بے آنکہ قدرت در اینہا ثابت شود وسماع ورویت ہم برین قیاس است یعنی خلق سماع ورویت مے کند بے آنکہ صفت سامعہ وباصرہ داشتہ باشند وآثار حیات ظاہر می شوند از حس وحرکت ارادی بے آنکہ حیات داشتہ باشند وکلام خلق میکند بے آنکہ قوۃ تکلم پیدا مے کند نہایۃ ما فی الباب بواسطہ تحقق آثار صفات کہ بخلق حق سبحانہ وتعالیٰ در اینہا پیدا شدہ است اطلاق صفات بر اینہا کردہ مے شود بے آنکہ حقیقت صفات در ایشان متحقق شود پس ایشان نیستند مگر جمادے چند بے حس وحرکت اِنَّكَ مَيِّتٌ وَاِنَّهُمْ مَيِّتُوْنَ مصدق این سخن است، این مبحث بمثالے مبین شود گوئیم کہ شعبدہ بازے صورتے از چوب یا از کاغذ مے سازد۔

خود در پردہ نشستہ او را در حرکت می آرد و حرکات غریبہ ازو اصدار می نماید مردم سادہ لوح مے دانند کہ این صورت بقدرۃ و اختیار خود حرکت مے کند پس صدور حرکات ازو ظاہر موہم تحقق قدرت و ارادت می شود فی الحقیقۃ لا قدرۃ لہ ولا ارادۃ وہمچنین متوہم می شود کہ حیات ہم دارد بواسطہ حصول آثار آن نیز متوہم میشود کہ علم ہم دارد لان الارادۃ تابعۃ للعلم اگر بالفرض کلام ہم در وی ایجاد کنند گویند کلام ہم دارد و در رنگ گوسالہ سامری کہ آواز کردہ بود بے آنکہ صفت کلام داشتہ باشد و جماعۃ کہ بصیرۃ ایشان از غشاوہ دو بینی چاک شدہ است مے بینند کہ این صورت جماد محض است ہیچ ازین صفات ندارد و صانعے است کہ این حرکات و آثار را در وے ایجاد مے کند با وجود این افعال و حرکات را باو منسوب مے دارند نہ بصانع میگویند صورت متحرک است نمیگویند کہ صانع متحرک است بلکہ میگویند کہ خالق حرکت است پس من لم یتلذذ و من لم یتألم گنجائش ندارد چنانکہ بعضے صوفیہ گفتہ و لذت والم را باو سبحانہ نسبت کردہ اند حاشا و کلا او تعالی خالق لذت والم است نہ متلذذ و متألم پس چون حقیقۃ صفات ازینہا منتفی شد حقیقت ذات ہم ازینہا منتفی شد چہ ذات آنست کہ قائم بنفسہ باشد و صفات قائم باو و مبدأ آثار این صفات باشد و از تحقیق بالا معلوم شد کہ خالق آثار این صفات بے توسط صفات و ذات اوست تعالی شانہ پس ذات نیست الا محل ایجاد این آثار پس حقیقۃ ذات ہم ازینہا منتفی باشد اِنَّ اللّٰہَ خَلَقَ اٰدَمَ عَلٰی صُوْرَتِہٖ اشارت باین معنی است یعنی آدم را بر صورۃ ذات و صفات خود آفرید پس ثابت شد کہ نہ ذات او را مثل ست نہ صفات او را۔

فَقَوْلُہٗ عَزَّ وَجَلَّ وَھُوَ السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ مُتَمِّمٌ لِلتَّنْزِیْہِ وَ مُکَمِّلٌ لِنَفْیِ الْمُمَاثَلَۃِ لَا اَنَّہٗ

پس قول حق عز و جل "وہو السمیع البصیر" تتمیم است برائے تنزیہ و مکمل است مر نفی مماثلۃ را۔ نہ این کہ منافی

مُنَافٍ بِالتَّنْزِیْہِ وَ مُثْبِتٌ لِلتَّشْبِیْہِ بِمَعْنٰی اَنَّ السَّمْعَ وَ الْبَصَرَ اَلَّذَیْنِ لِلْمَخْلُوْقَاتِ سَمْعٌ وَّبَصَرٌ لَہٗ بَلِ الْمَعْنٰی اَنْ لَّا سَمْعَ وَلَا بَصَرَ لَھُمْ وَ اِنَّمَا سِمَاعُھُمْ وَرُؤْیَتُھُمْ بِمُجَرَّدِ خَلْقِہٖ سُبْحَانَہٗ بِلَا تَوَسُّطِ صِفَۃِ السَّمْعِ وَالْبَصَرِ لَھُمْ وَ اِنَّمَا اَوْرَدَ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ مَعَ اَنَّ جَمِیْعَ الصِّفَاتِ کَذٰلِکَ لِاَنَّ نَفْیَھُمَا مَعَ ظُھُوْرِھِمَا وَثُبُوْتِھِمَا صَرِیْحًا نَفْیٌ لِلصِّفَاتِ الْبَاقِیَۃِ کَمَا لَا یَخْفٰی۔

تنزیہہ است و نہ آنکہ مثبت تشبیہ بآن معنے است کہ ہمان سمع و بصر کہ مخلوق را است سمع و بصر خداوندی است جل شانہ بلکہ معنے اش آنکہ برائے مخلوقات نہ سمع است ونہ بصر و بجز این نیست کہ سماع و رویت ایشان بمجرد خلق خداوندی است سبحانہ بدون توسط صفتہ سمع و بصر ایشان حق سبحانہ و تعالے تخصیص سمع و بصر فرمود حالانکہ جمیع صفات مخلوقین برین قیاس اند ازبرائے آنکہ نفی نمودن این دو صفات از مخلوقات باوجود وضوح و ثبوت این ہر دو در مخلوقات نفی کردن است مر صفات باقیہ ایشان را۔ چنانچہ مخفی نیست۔

پس متحقق شد کہ نہ ذات او را توان شناخت نہ صفات او را، آدمی ہمچنانکہ در معرفۃ ذات او تعالیٰ عاجز است در معرفۃ صفات او نیز عاجز است ماللتراب و رب الارباب۔

۲۲ معرفت اِعْلَمْ اَنَّ الْوِلَایَۃَ الْخَاصَّۃَ الْمُحَمَّدِیَّۃَ عَلٰی صَاحِبِھَا الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ مَخْصُوْصَۃٌ بِالْمَجْذُوْبِیْنَ السَّالِکِیْنَ اَلَّذِیْنَ سُمُّوْا بِالْمُرَادِیْنَ وَلَیْسَ لِلْمُرِیْدِیْنَ بِحَسَبِ

بدانکہ ولایت خاصۂ محمدیہ علے صاحبہا الصلوۃ والسلام مخصوص است بکسانیکہ مجذوبین سالکین باشند و ایشانند مسمی بمرادان و مریدین را بحسب استعداد ذاتی ایشان ازین ولایت خاصہ ہیچ

اِسْتِحْدَادًا نّهم اللّٰہ انتشر مِنْهَا نَصِيْبٌ وَلْنَجِيْ بِالْمُرِيْدِيْنَ الَّذِيْنَ تَقَدَّمَ سُلُوْكُهُمْ عَلٰى جَذْبَتِهِمْ اِلَّا اَنْ تُرَبِّيَ الْمُرَادُ الْمَحْبُوْبُ الْمُرِيْدَ الْمُحِبَّ وَيَتَصَرَّفُ فِيْهِ وَيَجْذِبُهٗ بِكَمَالِ تَصَرُّفِهٖ نَحْوَ جَذْبِهٖ كَمَا هُوَ حَالُ اَمِيْرِ الْمُؤْمِنِيْنَ عَلِيِّ بْنِ اَبِيْ طَالِبٍ كَرَّمَ اللّٰهُ تَعَالٰى وَجْهَهٗ فَاِنَّهٗ سَالِكٌ مَجْذُوْبٌ وَصَلَ اِلٰى وِلَايَتِهِ الْخَاصَّةِ بِتَرْبِيَتِهٖ عَلَيْهِ وَعَلٰى اٰلِهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ وَكَمَالِ تَصَرُّفِهٖ فِيْهِ وَجَذْبِهٖ اِيَّاهُ بِخِلَافِ الْخُلَفَاءِ الثَّلٰثِ الْمُتَقَدِّمَةِ عَلَيْهِ فَاِنَّ جَذْبَهُمْ مُقَدَّمٌ عَلٰى سُلُوْكِهِمْ كَمَا هُوَ حَالُ حَضْرَةِ الرِّسَالَةِ الْمُصْطَفَوِيَّةِ عَلَيْهِ وَعَلٰى اٰلِهِ الصَّلَوٰتُ وَالتَّسْلِيْمَاتُ فَاِنَّ جَذْبَهٗ عَلَيْهِ

حضرت علی رضی اللہ عنہ

خلفائے ثلاثہ

نصیبے نیست ۔
ومراد ما بمریدین کسانے اند کہ سلوک ایشان مقدم بود بر جذب شان مگر آنکہ تربیتہ نماید مراد کہ محبوبست مرید محب را و تصرف در مرید کردہ بکمال تصرف خود او را جاذب عنایت کند کہ مثل جذب ولسیت ۔ چنانچہ این حالست مرحضرت امیر المؤمنین علی ابن ابیطالب کرم اللہ تعالے وجہہ را پس ایشان بتحقیق سالک مجذوب اندکہ بولایت خاصہ بطفیل تربیت حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام رسیدہ اند وخود حضور صلے اللہ علیہ وآلہ دروے کمال تصرف فرمودہ جذب اوشان ہمچون جذب خود فرمودند بخلاف خلفاء ثلثہ متقدمہ بران حضرت کہ جذب شان بر سلوک ایشان مقدم است چنانچہ خود حال حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم است زیرا کہ جذب خود حضور صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مقدم است بر سلوک آن حضرت ۔

الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ مُقَدَّمٌ عَلٰی سُلُوکِہٖ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ وَلَا یُتَوَهَّمُ اَنَّ کُلَّ مَجْذُوْبٍ سَالِکٍ یَصِلُ اِلٰی تِلْکَ الْوِلَایَۃِ کَلَّا بَلْ لَوْ وُجِدَ وَاحِدٌ مِنْ اُلُوْفٍ مِنْهُمْ کَذٰلِکَ بَعْدَ قُرُوْنٍ مُتَطَاوِلَۃٍ لَوْ غُتَنِمَ وُجُوْدُہٗ ذٰلِکَ فَضْلُ اللّٰہِ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَّشَاءُ وَاللّٰہُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِیْمِ وَصَلَّی اللّٰہُ تَعَالٰی عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّاٰلِہٖ وَسَلَّمَ۔

وہم نکردہ نشود کہ ہر مجذوب سالک را باین ولایت خاصہ رسائی خواہد بود۔ کلا۔ بلکہ اگر از ہزاراں یکے این چنیں کس بعد از قرنہائے دراز پیدا آید ہر آئینہ وجود شریف او غنیمت بود۔ ذالک فضل اللہ یوتیہ من یشاء۔ واللہ ذوالفضل العظیم۔

وصلے اللہ تعالے علے سیدنا محمد و آلہ وسلم۔

۲۳ معرفت۔ اَلسَّالِکُ الْمَجْذُوْبُ لَہٗ زِیَادَۃٌ فِی الْمَعْرِفَۃِ عَلَی الْمَجْذُوْبِ السَّالِکِ وَالْمَحَبَّۃُ عَلٰی عَکْسِ ذٰلِکَ لِاَنَّ الْمَجْذُوْبَ السَّالِکَ رَبَّاہُ اللّٰہُ تَعَالٰی سُبْحَانَہٗ مِنْ اَوَّلِ الْاَمْرِ اِلٰی اٰخِرِہٖ بِمَحَبَّتِہِ الْخَاصَّۃِ وَجَذَبَہٗ اِلٰی جَنَابِ قُدْسِہٖ بِعِنَایَتِہِ الْکَامِلَۃِ وَنَعْنِیْ بِالْمَعْرِفَۃِ الْمَعْرِفَۃَ الْمُتَعَلِّقَۃَ

سالک مجذوب را در معرفۃ زیادتے است بر مجذوب سالک و معاملہ محبّت بر عکس این است زیرا کہ مجذوب سالک را اللہ تعالٰے سبحانہ از اوّل امر او تا آخر الامر بہ محبت خاص خود تربیت فرمودہ است و بجناب قدس خود او را جذب بعنایت کاملہ خود فرمودہ است۔

و مراد ما بمعرفت آنست کہ متعلق بود بتجلیات افعالیہ

بِالتَّجَلِّيَاتِ الْاَفْعَالِيَّةِ مِنْ مَعْرِفَةِ
الْاَشْيَاءِ الْكَوْنِيَّةِ وَالصِّفَاتِ
الْاِضَافِيَّةِ الْاِلٰهِيَّةِ اَمَّا الْمَعْرِفَةُ
الْمُتَعَلِّقَةُ بِالذَّاتِ تَعَالٰى
وَهِيَ عِبَارَةٌ عَنِ الْجَهْلِ
وَالْمُتَعَلِّقَةُ بِالصِّفَاتِ السَّلْبِيَّةِ
التَّنْزِيْهِيَّةِ وَهِيَ مُشْتَمِلَةٌ عَلٰى
الْحَيْرَةِ وَالْمَعْرِفَةُ الْمُتَعَلِّقَةُ
بِالصِّفَاتِ الذَّاتِيَّةِ الْمَوْجُوْدَةِ
وَالْمُتَعَلِّقَةُ بِالشُّئُوْنِ الذَّاتِيَّةِ
الْاِعْتِبَارِيَّةِ فَالْمَجْذُوْبُ السَّالِكُ
اَحَقُّ بِهَا وَاَوْلٰى بِتَفَاصِيْلِهَا
اَمَّا الْمَعَارِفُ الْمُتَعَلِّقَةُ بِا
الْمَقَامَاتِ الْعَشَرَةِ مِنَ
الزُّهْدِ وَالتَّوَكُّلِ وَالصَّبْرِ
وَالرِّضَاءِ وَغَيْرِهَا فَالسَّالِكُ
الْمَجْذُوْبُ حَرِيٌّ بِهَا وَبِتَفَاصِيْلِهَا
لِاَنَّهٗ قَطَعَ تِلْكَ الْمَقَامَاتِ
مُفَصَّلًا وَعَبَرَ عَلَيْهَا مُرَتَّبًا
يَعْرِفُ دَقَائِقَ كُلِّ مَقَامٍ تَفْصِيْلًا
لَا يَعْرِفُهَا الْمَجْذُوْبُ السَّالِكُ

یعنی معرفت اشیاء کونیہ
والصفات الہیہ اضافیہ اما معرفتے
کہ متعلق است بذات او تعالے
و این معرفت عبارت از جہل
است۔
و (دیگر) آن معرفت کہ متعلق است
بصفات سلبیہ تنزیہیہ و این
معرفت مشتمل است بر حیرت
و (دیگر) آن معرفت کہ متعلق است
بصفات ذاتیہ موجودہ۔
و (دیگر) آن معرفت کہ متعلق است
بشیون ذاتیہ اعتباریہ پس مجذوب
سالک احق است باین چہار معرفت
و اولی است بتفاصیل اینہا۔
(لیکن) ہر چہ معرفت کہ متعلق است
بمقامات عشرہ از زہد و توکل و صبر
و رضاء و غیر اینہا پس سالک مجذوب
لائق تر است بآنہا و بتفاصیل آنہا۔
زیرا کہ سالک مجذوب این مقامات را تفصیلا
قطع نمودہ است و بران بترتیب عبور نمودہ۔
و دقائق ہر مقام را بہ تفصیل می داند۔

لِاَنَّہٗ طُوِیَتْ فِیْ حَقِّہٖ تِلْكَ
الْمَقَامَاتُ وَحَصَلَتْ لَہٗ زُبْدَۃُ
کُلِّ مَقَامٍ وَخُلَاصَتُہٗ مَالَا یَحْصُلُ
لِلسَّالِكِ الْمَجْذُوْبِ۔ فَالسَّالِكُ
الْمَجْذُوْبُ اَتَمُّ فِی الْمَقَامَاتِ
بِاعْتِبَارِ الظَّاھِرِ وَالصُّوْرَۃِ
وَالْمَجْذُوْبُ السَّالِكُ اَکْمَلُ
فِیْھَا بِاعْتِبَارِ الزُّبْدَۃِ وَالْخُلَاصَۃِ
وَلِھٰذَا ظَنَّ الْعَوَامُ النَّاظِرُوْنَ
اِلَی الصُّوَرِ اَنَّ الْاَوَّلَ اَتَمُّ
مِنَ الثَّانِیْ فِیْ مَقَامِ الزُّھْدِ
وَالتَّوَکُّلِ وَالصَّبْرِ وَالرِّضَاءِ وَ
غَیْرِھَا وَلَا یَعْلَمُوْنَ اَنَّ وُجُوْدَ
الرَّغْبَۃِ فِی الثَّانِیْ لَایُنَافِیْ تَمَامِیَّۃَ
الزُّھْدِ وَکَذَا التَّعَلُّقُ
بِالْاَسْبَابِ لَایُنَافِیْ کَمَالَ
التَّوَکُّلِ وَوُجُوْدُ الْکَرَاھَۃِ فِیْہِ
لَایُنَافِیْ الرِّضَاءَ لِاَنَّ رَغْبَتَہٗ
بِاللّٰہِ تَعَالٰی وَتَعَلُّقُہٗ بِالْاَسْبَابِ
اَیْضًا بِاللّٰہِ سُبْحَانَہٗ وَکَذَا الْکُرْہُ
حَاصِلٌ بِاللّٰہِ عَزَّ وَجَلَّ مَعَ اَنَّ

(مگر) مجذوب سالک علم تفصیلی این مقامات ندارد زیرا کہ در حق وے این مقامات پیچیدہ شدہ اند و مراد را خلاصۂ ہر مقام حاصل شدہ است کہ سالک مجذوب را نیست۔

پس سالک مجذوب درین مقامات بحسب ظاہر و صورت اتم است۔ (اگر) مجذوب سالک اکمل است درین مقامات باعتبار حاصل و خلاصہ فلہذا عوام کہ نظر ایشان بصورت باشد گمان می برند کہ سالک مجذوب از مجذوب سالک اتم است در مقام زہد و توکل و صبر و رضا و غیر این مقامات (اگر) معلوم ایشان نیست کہ وجود رغبت در ثانی منافی تمامیت زہد نیست۔

وہم چنین تعلق او باسباب منافی کمال توکل نیست و (ہم چنین) وجود کراہت در وے منافی رضاء نیست۔

زیرا کہ رغبت او باللہ است تعالے۔ وتعلق وے باسباب ہم باللہ است سبحانہ۔ وہم چنین کرہ او ہم حاصل باللہ است عزوجل باوجود آنکہ۔

هٰؤُلَاءِ الْاَوْصَافُ فِيْهِ خَالِصَةٌ لِلّٰهِ سُبْحَانَهٗ فَلَا يَرْغَبُ فِي الدُّنْيَا اِلَّا بِاللّٰهِ سُبْحَانَهٗ لَا بِغَيْرِهٖ وَلَوْ كَانَتْ رَغْبَتُهٗ لِنَفْسِهٖ فَنَفْسُهٗ لِرَبِّهٖ فَيَكُوْنُ تِلْكَ الرَّغْبَةُ فِي الْحَقِيْقَةِ لِاَجْلِ رَبِّهٖ عَزَّ وَجَلَّ۔	این اوصاف در وے خالص برائے اللہ است سبحانہ پس رغبت در دنیا نمی کند مگر باللہ سبحانہ لا لغیرہ و تعالےٰ۔ و اگر رغبت او را برائے نفس خود گفتہ آید پس ازانجا کہ نفس او برائے رب گشتہ است پس این رغبت فی الحقیقۃ برائے رب خود خواہد بود عزّ و جلّ۔

۲۴ **معرفت** مقصود از ذکر لا الہ الا اللہ نفی آلہہ باطلہ است چہ آفاقی و چہ انفسی آلہہ آفاقی عبارت از معبودانِ باطلہ کفرہ و فجرہ است مثل لات و عزیٰ و آلہہ انفسی عبارت از ہوا ہای نفسانی کما قال تعالیٰ اَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهٗ هَوَاهُ ایمان تصدیقی قلبی کہ ظاہر شریعت بآن تکلیف فرمود در نفی آلہہ باطلہ آفاقی کافی است و در آلہہ باطلہ انفسی تزکیۂ نفس امّارہ درکار است کہ حاصل سلوک طریق اہل اللہ است ایمان حقیقی و البتہ بنفی این ہر دو آلہہ باطلہ است لیکن حکم ظاہر شریعت بایمان بمجرد ابطال آلہہ آفاقی نیز متحقق میشود این قسم ایمان صورت ایمان است اما حقیقۃ ایمان منوط بابطال آلہہ انفسی است صورۃ ایمان را احتمال زوال است و حقیقۃ ایمان ازین احتمال محفوظ است چہ در صورت ایمان اوّل نفس امّارہ از انکار و کفر خود باز نماندہ است بیش ازین نیست کہ قلب صدقے پیدا کردہ است با وجود منازعۂ نفس امارہ و در ایمان حقیقی نفس امّارہ کہ بالذات سرکش است بانقیاد آمدہ است و از سرکشی باز ماندہ و بشرف ایمان مشرف گشتہ مقصود ازین تکلیفات شرعیہ تعجیز نفس است و تخریب او چہ قلب فی حد ذاتہٖ منقاد احکام الٰہی است جل سلطانہ اگر تعلثی در قلب پیدا شود بواسطہ مجاورۃ نفس است س

تواضع زگردن فرازان نکوست ❊ گدا گر تواضع کند خوئے اوست

پس تزکیہ نفس ضروری آمد تا حقیقتہ ایمان صورۃ بندد و از زوال محفوظ بود تزکیہ نفس مربوط بدرجہ ولایۃ است کہ عبارت از فناء و بقاء است تا بدرجہ ولایت نرسد اطمینان نفس محال است و تا نفس با طمینان نہ پیوندد بوئے از حقیقتہ ایمان بمشام جان نرسد و از خوف زوال مصون نماند اَلَآ اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰہِ لَا خَوْفٌ عَلَیْھِمْ وَلَا ھُمْ یَحْزَنُوْنَ۔

از پی این عیش و عشرت ساختن ❊ صد ہزاران جان ببایہ باختن

۲۵ معرفت شریعۃ طریقۃ حقیقت عبارت از حقیقت شریعت است نہ آنکہ حقیقۃ از شریعۃ جدا است طریقت عبارت از طریق وصول است بحقیقۃ شریعت نہ امر مباین از شریعۃ و حقیقۃ پس پیش از تحقق بحقیقۃ شریعۃ حصول صورۃ شریعۃ است فقط و حصول حقیقۃ شریعت در مقام اطمینان نفس است و وصول بدرجہ ولایۃ پیش از وصول بدرجہ ولایت و اطمینان نفس صورت شریعۃ است چنانکہ در ایمان مذکور شد کہ پیش از اطمینان نفس صورۃ ایمان ست و بعد از اطمینان حقیقت ایمان۔

شریعت و حقیقت

۲۶ معرفت۔ فنا عبارت از نسیان ما دون حق است سبحانہ بواسطہ استیلاء شہود ہستی او جل ذکرہ بیانش آنست کہ روح انسانی مع ما تیضمنہ من المراتب من السر والخفی والاخفی پیش از تعلق ببدن بصانع خود جل سلطانہ علیٰ وانشرت و نحوے از توجہ بآن جناب قدس او را متحقق بود و چون در نہاد او استعداد ترقیات نہادہ بودند و ظہور آن استعدادات منوط بود بتعلق ببدن عنصری لاجرم اولا او را صفۃ تعشق و محبت عطا فرمودند و روئے او را ثانیا باین پیکر ہیولانی گردانیدند و ارتباط حبی بوجہ کمال در اینہا پیدا آوردند پس روح بواسطہ این تعلق بسبب کمال لطافت خویش خود را درین محبوب ظلمانی گم ساخت و وجود خود را با توابع آن در وے فانی گردانید لہذا بسیارے از عقلاء خود را خیر از جسد نمے انگارند و ورائے جسد امرے دیگر اثبات نمے کنند و حضرت حق سبحانہ کہ ارحم الراحمین است از کمال رحمۃ خویش بالسنہ انبیاء کہ رحماء عوالم اند صلوات اللہ

تعالیٰ علیہم وتسلیماتہ علی اجمعیہم عموماً وعلی افضلہم وخاتمہم خصوصاً الیشان را بجناب قدس خود دعوۃ فرمود واز ان تعلق ظلمانی منع نمود قال اللہ سبحانہ قل اللہ ثم ذرہم ہر کسی راسعادت ازلی در کار گشت ورجوع قہقری نمودہ وداع مودت عالم سفلی کرد وروئے بعالم علوی آورد وساعۃ فساعۃ محبت قدیم غلبہ کرد ودوستی حادث روئے بزوال آورد تا آنکہ نسیان تمام نسبت باین محبوب ظلمانی میسر شد واثرے از محبت او نماند این زمان سائے عبسائی متحقق گشت واز دو خطوہ کہ درین راہ اعتبار نمودہ اند کہ خطوتان وقد وصلت یک خطوہ بانجام رسانید بعد ازان اگر بمحض فضل ایزدی جل سلطانہ ترقی ازان مقام واقع شود شروع مے افتد در نسیان وجود نفس روح وتوابع وجودی او وآناً فاناً این نسیان ازدیاد مے پیدا مے کند تا آنکہ خود را بتمام منسی میگرداند وجز شہود حضرت واجب الوجود جل جلالہ ہیچ نمے ماند این نسیان معبر بہ فنائے روحی است کہ خطوہ دومی است ازان دو خطوہ ومقصود از فرود آمدن او بعالم سفلی تحصیل این قسم آخر فنا بود وبدون آن این دولت میسر نمیشد۔

وَالسِّرُّ الْغَامِضُ فِیْ ذٰلِکَ غَیْرُ مَخْفِیٍّ عَلٰی کُمَّلِ اَہْلِ اللّٰہِ وَذٰلِکَ السِّرُّ ہُوَ اَنَّ الرُّوْحَ لَابُدَّ لَہٗ لِنِسْیَانِ نَفْسِہٖ مِنْ شِدَّۃِ الْمَحَبَّۃِ وَکَمَالِ الْمَوَدَّۃِ مَعَ الْغَیْرِ وَالْمَحَبَّۃُ کَمَا تَکُوْنُ غَلَبَتُہَا فِی الشَّہَادَۃِ لَا تَکُوْنُ فِی الْغَیْبِ مِثْلُہَا فَاکْتَسَبَ فِی الشَّہَادَۃِ کَمَالَ الْمَحَبَّۃِ الْمُفْنِیْ

آنچہ سریست غامض درینجا مخفی نیست بر کمل اہل اللہ وسر این است کہ مر روح را از بہر تحصیل او نسیان خود را ضروریست کہ او را با غیر او شدید ترین محبت وکمال مودت حاصل آید۔ لیکن محبت ہمچنانکہ غلبہ او در مشاہد بود در امر غیب مثل این غلبہ نمی باشد۔ پس کسب می باید کرد اولاً کمال محبت را در امر مشاہد کہ مفنی است بر نفس روح را پستر

لِنَفْسِ الرُّوحِ أَوَّلًا ثُمَّ أَعْمَلَهُ فِي الْغَيْبِ لِفَنَاءِ نَفْسِهِ ثَانِيًا وَهٰذَا سِرٌّ غَامِضٌ لَا يَعْرِفُهُ إِلَّا الْأَكَابِرُ مِنَ الْعُرَفَاءِ بَقِيَ الْقَلْبُ الْمُعْتَبَرُ بِالْحَقِيقَةِ الْجَامِعَةِ وَهُوَ تَابِعٌ لِلرُّوحِ حِينَئِذٍ فَلَمَّا ارْتَقَى مِنْ مَكَانِهِ إِلَى مَكَانِ الرُّوحِ حَصَلَ لَهُ هٰذَا النِّسْيَانُ بِتَبَعِيَّةِ الرُّوحِ وَفَنِيَ بِفَنَائِهِ

این محبت را در غیب ثانیاً معمول کن تا که فنائے نفس بر وے مترتب شود این سِرّ غامض را نمی دانند مگر اکابر عرفا. باقی ماند قلب که معتبر است بحقیقۃ جامعہ پس این حقیقۃ درین وقت تابع است مر روح را پس چون این حقیقۃ از مکان خود بمکان روح ارتقاء حاصل نمود پس او را ہم این نسیان بتبعیّت روح حاصل آمد وفانیہ بفنائے روح گشت.

واما نفس پس تزکیۂ او برسیدن ست در مقام قلب بعد از ارتقاء قلب بمقام روح وصاحب عوارف که شیخ الشیوخ است نسیان مذکور را در مادہ نفس اثبات نمے کند وکمال طہارۃ او راجز وصول بمقام قلب نمیگوید، اما این ضعیف میگوید که نسیان مذکور در مادہ نفس نیز متحقق میشود لیکن بعد از ارتقائے نفس از مقام قلب بمقام روح پس نفس را ہم فناء متحقق میشود چنانکہ قلب را این نفس است که بعد از حصول اطمینان رجوع برب خود کردہ است و از مقام قلب بمقلب قلب پیوستہ وراضیؔ ومرضی گشتہ حق سبحانہ وتعالیٰ درشان او می فرماید یَآ اَیَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ، ارْجِعِيٓ اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً ، آری تا در مقام قلب است که شیخ الشیوخ ازان خبر دادہ است وآن را مطمئنہ نامیدہ نسیان مذکور در حق او مفقود است بلکہ اسم اطمینان نیز دران موطن او را نمے شاید مزکی شدہ است اما تا باطمینان نہ پیوستہ است مقام قلب موطن تقلب است اطمینان ضدّ اوست پس خروج ازان مقام شرط اطمینان باشد فہم ہر کس اینجا نرسد ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ

مَن یَّشَآءُ وَاللهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ اما معامله که با قالب است سوائی اعمال جوارح که شریعت مصطفویه علیه وعلی آله الصلوٰة والسلام بآن ناطق است از دائره ولایت معروفه خارج است واز هر دو طریق جذبه وسلوک بیرون است زیرا که ورائے تصفیه قلب وتزکیه نفس است واطلاع نداده اند بر علوم ومعارف آن مقام مگر اقل قلیل را از اکابر اولیاء الله وچون هیچکس درین باب بتفصیل سخن نرانده است ودر کلام ربانی واحادیث نبوی علیه الصلوٰة والسلام اگرچه مذکور است اما باشارت ورموز است این ضعیف نیز درین اوراق از ان مقوله سخن نمے راند واقتصار بر مراتب ثلثه مرتبه ولایت معروفه می نماید اگر ثانی الحال در مستمعان فهم این سخن دریافت باندازه دریافت خود وفهم مستمعان سخن درین باب خواهد راند انشاء الله تعالیٰ وهو سبحانه الموفق والملهم للصواب باید دانست که لازم نیست که هر کرا فنائے روحی میسر شود فناء قلبی هم میسر شود این قدر هست که قلب را میلے بجانب روح که در رنگ پدر است مر او را پیدا مے شود واعراض از نفس که در رنگ مادر اوست حاصل میگردد واگر این میل وے غلبه کند وتمام او را بجانب پدر بکشد وبمقام او رساند آنزمان بصفت پدر که فنائے است متحقق میشود وهمچنین است حال نفس که فنائے روحی وقلبی مستلزم او نیست غایة ما فی الباب نفس را بجانب پسر که قلب است میلے وکششے پیدا مے گردد واگر این میل غلبه کند وبمرتبه پسر باز که بمقام پدر صالح رسیده است برساند ناچار بصفت پسر که متخلق بخلق پدر است متصف گردد وفنائے حاصل کند ومراتب سه گانه که فوق روح اند همین حال دارند که فنائے روح مستلزم فنائے آنها نیست آرے اگر در وقت هبوط روح آن مراتب سه گانه کلاً او بعضاً بموافقت روح در وقت هبوط کرده باشند وغلبه محبت روح در آنها سرایت کرده باشد وبمرتبه نسیان النفس اینها رسانیده بود می شاید که در وقت رجوع قهقری فناء نسبت بالنسیان کلاً او بعضاً راه یابد ودر رنگ روح فانی گردند پوشیده نماند که رفع خواطر از قلب بالکلیه علامت نسیان اوست مراد دون حق را سبحانه زیرا که نفس خطره قلبی عبارت از حصول شے

است از اشیاء وخطور آن ست در خاطر ابتداءً وتذکراً وحصول وخطور نفس علم است وچون خطره بالکل منتفی شد تا بحدے کہ اگر بتکلف بیار ند نیاید اگر یادش بدهند یادش نیاید پس علم بالکلیه زائل گشت وزوال علم ہمان نسیان است کہ در فنا معتبر است، این ست نہایة بیان مقام فنا واز مشائخ ہیچکس باین تفصیل درین مقام سخن نکرده است بیش از نسیان ما دون حق سبحانہ از فنا تعبیر نه نموده وہنوز گنجائش سخن بسیار است اگر توفیق خداوندی جل سلطانہ مدد فرماید ازین ہم بہ تفصیل تر سخن خواہد کرد کہ این مقام محل تسلط طلاب است واللّٰہ سبحانہ اعلم بالصواب۔

معرفت ۲۷ گاه باشد کہ نظر سالک بر عالم ارواح افتد وآن عالم را بواسطہ مناسبت بمرتبہ وجوب اگرچہ آن مناسبت بحسب صورت باشد حق مے انگارد وشہود آن عالم را شہود حق جل سلطانہ تصور مے نماید وبآن محظوظ وملتذ مے گردد وچون عالم ارواح را بعالم اجساد نحوے از تعلق حاصل است شہود آن عالم را درین عالم شہود وحدت در کثرت مے نماید وحکم باحاطہ ذاتیہ ومعیت ذاتیہ مے کند وباین تخیلات راه ترقی ووصول بمطلوب حقیقی بر سالک مسدود مے گردد وحسرتا گر ازین مرتبہ او را نگذرانند واز باطل بحق نبرند بعضے از مشائخ درین مقام سی سال روح را بخدائے پرستیدند وچون ازین مقام گذرانیدند شناعة آن را دانستند اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ هَدٰانَا لِهٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِیَ لَوْلَا اَنْ هَدٰانَا اللّٰهُ، لَقَدْ جَآءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ۔

معرفت ۲۸ بعضی از مشائخ کہ انکار وجود صفات واجبی جل شانہ کرده اند وصفات را در خارج عین ذات گفتہ اند بواسطہ آن ست کہ ایشان در مرتبہ تجلیات صفاتیہ اند صفات ایشان را مرایائے شہود ذات جل سلطانہ شده اند وحکم مرأة اختفاء است از نظر رائی پس لاجرم صفات بحکم مرآئیت از نظر شان مختفی گشتہ اند وچون صفات را نمے بینند حکم مے کنند کہ عین ذات اند در خارج ودر مرتبہ علم کہ تغایر صفات با ذات

تعالیٰ و تقدس اثبات کردہ اند بواسطہ آنکہ تا نفی صفات بالکلیہ لازم نیاید۔

وَلَوْ اَنَّ هٰؤُلَاءِ الْبَعْضَ عَرَجُوْا عَنْ هٰذَا الْمَقَامِ وَخَرَجَ شُهُوْدُهُمْ عَنْ مَرَايَا الصِّفَاتِ عَلِمُوا الْاَمْرَ عَلٰى مَا هُوَ عَلَيْهِ وَ عَرَفُوْا اَنَّ حُكْمَ عُلَمَاءِ السُّنَّةِ بِوُجُوْدِ الصِّفَاتِ الزَّائِدَةِ عَلَى الذَّاتِ صَحِيْحٌ مُطَابِقٌ لِلْوَاقِعِ مُقْتَبَسٌ مِنْ مِشْكٰوةِ النُّبُوَّةِ عَلٰى صَاحِبِهَا الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ وَالتَّحِيَّةُ۔

و اگر این بعض کسان را عروج ازین مقام حاصل شدے واز مرایائے صفات شہود شان در گذشتے ہر آئینہ معلوم کردندے حقیقت معاملہ را چنانچہ در واقع انست۔ و دانستندے کہ آنچہ علماء اہل سنت بوجود صفات زائدہ بر ذات حکم نمودہ اند صحیح مطابق نفس الامر است (زیراکہ) از مشکاۃ نبوت مقتبس است علےٰ صاحبہا الصلوۃ والسلام والتحیۃ۔

۲۹ معرفت۔ کسے را بمحض فضل میخواہند کہ بدولت ترقیات مشرف سازند در ہر مقامے اورا فنا و بقا ارزانی میدارند تا زمانیکہ در مقام تحت فنائے و بقائے متحقق نشود عروج ازان لفوق منصور نیست سُنَّةَ اللّٰهِ الَّتِيْ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدِيْلًا، عزیزے میفرماید ے بکفر و باسلام یکسان نگر، کہ ہر یکے زدیوان او دفتریست، بکفر و اسلام یکسان نگریستن در وقت غلبۂ توحید است و افراط سکر کہ در مقام جمع صرف است و آن موطن فنا و استہلاک است و این دید نہ باختیار سالک است پس ہر آئینہ معذور باشد و ہر سالکے را کہ ازین مقام نگذرانند و بمقام فرق بعد الجمع نرسانند بوئے از اسلام حقیقی بمشام جان او نخواہد رسید و در کفر حقیقی محبوس ابد خواہد ماند و مرضی حق سبحانہ را از نامرضی او تعالیٰ امتیاز نتواند کرد ے ہر کس کہ گشتہ گشت ازان خال ہندوش، اگرچہ شہید رفت مسلمان نمیرود، خال ہندوی مبنی از ظلمت و استتار است کہ مناسب مقام کفر است بمسلمانی مناسبتے ندارد

وہمچناں کہ در مرتبہ شریعت عدم امتیاز میان اسلام و کفر کفر شریعۃ است در مرتبہ حقیقۃ
عدم امتیاز میان این ہردو کفر حقیقۃ است و ایضاً پیش از ظہور غلبہ حال عدم امتیاز میان
اسلام و کفر چنانکہ نزد اہل شریعت کفر است نزد اہل حقیقۃ نیز کفر است و مذموم اگر اختلافے
ہست میان اہل شریعۃ و اہل حقیقۃ در صورت غلبہ حال است در رنگ منصور حلاج کہ مغلوب
حال بودہ است اہل شریعت بکفر او حکم کردہ اند نہ اہل حقیقت اما نزد اہل حقیقت ہم منقصت
دامنگیر اوست از کاملان نمے شمرند و از مسلمانان حقیقی نمے انگارند این شعر منصور بایں معنی شاہد
است ؎

كَفَرْتُ بِدِيْنِ اللّٰهِ وَالْكُفْرُ وَاجِبٌ	با دین خدائے کفر نمودہ ام و دین کفر بنزد من
لَدَيَّ وَعِنْدَ الْمُسْلِمِيْنَ قَبِيْحٌ	ضروریست و نزد عام مسلمانان قبیح است

پس پیش از ظہور غلبہ حال تقلید ارباب احوال نمودن و تمیز ناکردن از بے تمیزی است و
الحاد و زندقہ، و کفر شریعت و حقیقۃ است عاذنا اللہ سبحانہ و جمیع المسلمین من امثال
ہذہ التقلیدات شایان شان تقلید علوم شرعیہ است نجات ابدی منوط بتقلید حنفی و شافعی
است اقوال جنید و شبلی رحمہم اللہ از برائی دو مصلحت بکار مے آیند پیش از ظہور احوال
استماع این اقوال طالبان را تشویقے بآن احوال مے بخشد و وجدے پیدا مے آرد بعد از ظہور
احوال ہمیں اقوال را مصداق محک احوال خود میسازند و بغیر این دو مصلحت اقوال
ایشان را دانستن و غور کردن دران ممنوع است احتمال ضرر غالب است عاقلان
در محلے کہ توہم ضرر باشد اقدام نمی نمایند بکیف کہ ظن غالب باشد۔

۳۰ معرفت۔ بعضے از مشائخ طریقت قدس سرہ در سکر و غلبہ حال گفتہ اند کہ کافر
در رنگ مومن واصل مقصود حقیقی است اگرچہ راہ وصل شان متباین و متغایر افتادہ
است چہ کفار از راہ اسم المضل میرسند و اہل اسلام از راہ اسم الہادی، و امثال این
سخنان درین مقام بسیار گفتہ اند و جماعۂ دیگر از متشبہان این طائفہ علیہ درین باب از

راه تقلید محض یا در وقت ظهور نور توحید صوری نیز سخنان بسیار رانده اند و ساده دلان را از
راه برده حقیقةً این سخن برنگ دیگر است که بر اکابر اہل اللہ که باستقامت حال مشرف
اند منکشف ساخته اند شمه ازان در تحریر می آید باید دانست که در اثناء راه بر سالک
قرب سبحانه و معیته او سبحانه باشیاء ای شئ کان ظاہر می سازند و سالک دران وقت
ذات او را سبحانه با ہر شئے می یابد و حکم معیت ذاتیه و قرب ذاتی و احاطه و سریان ذاتی
میکند درین قرب و معیت جمیع اشیاء را متساوی می دانند مؤمنا کان ذلک الشئ
او کافراً ہمیں قرب و معیت جماعه را باعث حکم سابق شده است کما مر ی و ارباب صحو
و تمیز می دانند که بر تقدیر قرب و معیت ازان حضرت جل سلطانه لازم نمی آید که ایشان
نیز بوے قریب باشند و با وے باشند چه قرب و وصل باعتبار علم است و علم در کافر
مفقود است بلکه در ماده عامه مومنین نیز اطلاق وصل نمی کنند تا زمانیکه بدرجه ولایت
نرسد و باقی باللہ نشود واصل نیست مذہب اکابر اولیاء اللہ این است بزرگے می
فرماید ؎ دوست نزدیک تراز من بمن است ٭ این است مشکل که من از وے دورم
این دوری باعتبار عدم علم است بقرب او تعالیٰ ذوقاً بلکه گویم که منشاء ضلالت و
مبادیٔ غباوت ہمین عبد است و پس ازان جناب تعالیٰ و تقدس ہمه خیر و ہدایت متفاض
است و ہمان ہدایت بواسطه خبث محل معنی ضلالت پیدا میکند ہر چند آن معنی
نیز بخلق حق است سبحانه و تعالیٰ مثل آن مثل غذائے صالح است که در مرضی بواسطهٔ
اخلاط ردیّه و مواد فاسده ہمان غذائے صالح ماده فساد مزاج و مایه خرابی بنیه میگردد
پس اسم المضل بر آنحضرت جل و علا باعتبار خلق ضلالت است در ایشان و آن
ضلالت مقتضاءِ ذواتِ ایشان ست بخلق حق سبحانه و تعالیٰ بوجود آمده است پس
ایشان را مناسبت باسم المضل نیست الا آنکه در ایشان ضلالت خلق کرده است و
این اسم را نیز باقطع نظر از خلق مذکور بانحضرت تعالیٰ شانه مناسبتے نیست بخلاف اسم

الہادی کہ باوجود قطع نظر از خلق ہدایت در الیشان این اسم را مناسبت بذات است تعالیٰ وتقدس چہ منشأ ہدایت خیر و کمال است ومنشأ ضلالت شر ونقصان والاوّل لائق بجناب قدسہ تعالیٰ والثانی لا یلیق لانہ الخیر المحض والیضا ضلالت را بمضل ہیچ مناسبت نیست۔

اِلَّا بِکَوْنِهَا مَخْلُوْقَةً لَهٗ لِشَرَارَتِهَا الصِّرْفَةِ وَكَمَالِهٖ الْمَحْضِ۔

مگر با بودن اینہا مخلوق او تعالیٰ (زیراکہ) در الیشان شرارت محض است وذات او تعالیٰ کمال محض است۔

وہدایت را بہادی غیر از مناسبت مخلوقیہ مناسبت دیگر ہست وہو الخیریۃ والکمال فیہما کما مرت الاشارۃ الیہ انفاً پس ضال را بمضل راہ نیست ومہتدی را بہادی راہ است۔

لِعَدَمِ مُنَاسَبَةِ الْجِهَةِ الْمُشْتَرِكَةِ بَيْنَهُمَا فِي الْاَوَّلِ وَهُوَ الضَّلَالَةُ وَوُجُوْدِ مُنَاسَبَةِ الْجِهَةِ الْمُشْتَرِكَةِ فِي الثَّانِيْ وَهُوَ الْهِدَايَةُ فَالْمُهْتَدِيْ يَصِلُ بِتَوَسُّطِ الْهِدَايَةِ اِلَى الْهَادِيْ وَالضَّالُّ لَا يَصِلُ بِتَوَسُّطِ الضَّلَالَةِ اِلَى الْمُضِلِّ كَمَا لَا يَخْفٰى۔

بسبب نہ بودن مناسبت جہت کہ مشترک باشد درمیان ہر دو در اول کہ ضلالت است و برائے وجود مناسبت جہت کہ مشترک است در ثانی وآن ہدایت است پس مہتدی را وصول بہادی بتوسط ہدایت است. وضال را وصول بمضل بتوسط ضلالت کائن نیست چنانچہ مخفی نیست۔

این سخن بمثالی روشن گردد صفرائی کہ شیرینی بواسطہ فساد مزاج او تلخ است نمیتوان گفت صفرائی واصل شیرینی است از راہ تلخی چہ در شیرینی تلخی اصلا موجود نیست ہمان شیرینی بواسطہ فساد مزاج صفرائی معنئے تلخی پیدا کردہ است واین تلخی اگرچہ

بعارض پیدا شده اما مانع وصول صفرائے بشریت است پس ضلالۃ فی الحقیقہ مانع وصول ضال بمضل باشد نہ باعث مثال دیگر آنکہ قبطی آب نیل را خون می یافت بواسطہ مرض قلبی و غلبہ عناد موسیٰ علیہ السلام ہیچ عاقل نمیگوید کہ قبطی واصل آب است از راہ خون بلکہ خون مانع وصول اوست بآب و دمویۃ در آب ہیچ نسبت از فساد مزاج قبطی حادث شدہ است مانع وصول بآب گشتہ است ہذا پس این جماعت قرب حق سبحانہ را ملاحظہ نمودہ و جانب بندہ را ملاحظہ نانمودہ حکم بقرب بندہ بحق سبحانہ کردہ اندو در غائب و شاہد تفرقہ ننمودہ اند و ارباب صحو و تمیز صاحب فرق اند حکم بانچہ مطابق واقع است کردہ اند واللہ سبحانہ اعلم و ہو یحق الحق و یہدی السبیل و آنکہ گفتہ بودیم کہ در اثناء راہ قرب حق سبحانہ و تعالیٰ بر سالک ظاہر مے شود زیرا کہ منتہیان قرب حق سبحانہ و تعالیٰ را باشیاء قرب علمی میدانند و معیت و احاطہ و سریان نیز علمی است موافق علماء اہل حق اندو از علم سابق مستغفر اند ذات او را تعالیٰ و تقدس با عالم ہیچ نسبتے نمیدہند و ہر نسبتے کہ واقع شدہ است بصفات او سبحانہ فرود مے آرند او را بیچون و بیچگون مے دانند اثبات نسبتہ منافی این معنی است پس قرب و معیت کہ باعتبار ذات باشد از ہر دو طرف مسلوب مے دانند ذٰلِکَ فَضْلُ اللّٰہِ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَّشَآءُ وَاللّٰہُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ۔

۳۱ معرفت سیر و سلوک عبارت از حرکۃ در علم است کہ از مقولہ کیف است حرکۃ این این جا گنجایش ندارد پس سیر الی اللہ عبارت از حرکۃ علمیہ است کہ از علم اسفل بعلم اعلیٰ میرود و از ان اعلیٰ باعلیٰ دیگر۔

اِلٰی اَنْ یَّنْتَہِیَ اِلٰی عِلْمِ الْوَاجِبِ	تا آنکہ بعلم واجب تعالےٰ منتہی
بَعْدَ طَیِّ عُلُوْمِ الْمُمْکِنَاتِ کُلِّہَا	شود پس از آنکہ علوم ممکنات را
وَزَوَالِہَا بِاَسْرِہَا وَہٰذِہٖ	کلیۃً قطع نمودہ است و جملہ علوم ممکنات را
الْحَالَۃُ ہُوَ الْمُعْتَبَرُ بِالْفَنَاءِ	بزوال آوردہ و این حالت معبر بفنا است

وسیر فی اللہ عبارت از حرکت علمیہ است در مراتب وجوب از اسماء و صفات و شیون و اعتبارات و تقدیسات و تنزیہات۔

اِلیٰ اَنْ یَّنْتَهِیَ اِلیٰ مَرْتَبَۃِ الَّتِیْ	تا آنکہ بمرتبہ برسد کہ ازان مرتبہ
لَا یُمْکِنُ التَّعْبِیْرُ عَنْهَا بِعِبَارَۃٍ	ہیچ عبارتے تعبیر نے توان کرد۔
وَّلَا یُشَارُ اِلَیْهَا بِاِشَارَۃٍ وَ	ونہ باشارتے اشارہ توان نمود۔
لَا تُسَمّٰی بِاِسْمٍ وَّلَا تُکَنّٰی بِکِنَایَۃٍ	ونہ باسمے مسمی توان کرد ونہ بکنایتے
وَّلَا یَعْلَمُهَا عَالِمٌ وَّلَا یُدْرِکُهَا	ازو تعبیرے آید نہ علم ہیچ عالم باآن مرتبہ
مُدْرِکٌ وَهٰذَا السَّیْرُ	رسد ونہ ادراک ہیچ مُدرِک درک او نماید
مُسَمًّی بِالْبَقَاءِ	واین سیر مسمّٰی بہ بقاء است۔

وسیر عن اللہ باللہ کہ سیر ثالث است عبارۃ از حرکۃ علمیہ است کہ از علم اعلی العلم اسفل فرود می آید وازان اسفل باسفل دیگر۔

اِلیٰ اَنْ یَّرْجِعَ اِلَی الْمُمْکِنَاتِ	تا آنکہ بمکنات رجوع نماید
رُجُوْعَ الْقَهْقَرٰی وَیَنْزِلَ	چنانچہ رجوع پس پشت گردندہ باشد
عَنْ عُلُوْمِ مَرَاتِبِ الْوُجُوْبِ	پس از علوم جمیع مراتب وجوب نزول
کُلِّهَا وَهُوَ الَّذِیْ نَسِیَ اللّٰهَ	نماید۔ و این کس است کہ نسیان اللہ
بِاللّٰهِ وَیَرْجِعُ عَنِ اللّٰهِ بِاللّٰهِ	باللہ کردہ است و رجوع عن اللہ باللہ
وَهُوَ الْوَاجِدُ الْفَاقِدُ وَهُوَ	کردہ است واین کس است واجد و فاقد و
الْوَاصِلُ الْمَهْجُوْرُ وَهُوَ الْقَرِیْبُ الْبَعِیْدُ	واصل ومہجور و قریب و بعید۔

وسیر رابع کہ سیر در اشیاء است عبارۃ از حصول علم اشیاء است شیأ فشیأ بعد زوال علوم الاشیاء است۔

شَیْئًا فَشَیْئًا بَعْدَ زَوَالِ عُلُوْمٍ	(واین حصول علم) درجہ بدرجہ است

الْاَشْیَاءِ کُلِّھَا فِی السَّیْرِ الْاَوَّلِ فَالسَّیْرُ الرَّابِعُ مُقَابِلٌ لِلسَّیْرِ الْاَوَّلِ وَالسَّیْرُ الثَّالِثُ لِلثَّانِی۔

بعد از زوالِ علوم جمیع اشیاء در سیر اوّل پس سیرِ رابع مقابل سیرِ اول است وسیرِ ثالث مقابل ثانی است۔

کما تری وسیر الی اللہ وسیر فی اللہ از برائے تحصیل نفس ولایت است، کہ عبارت از فناء وبقاءست وسیرِ ثالث ورابع از برائے حصول مقام دعوت است کہ مخصوص بانبیاء مرسل است صلوات اللہ تعالیٰ وتسلیماتہ علیٰ جمیعہم عموماً وعلیٰ افضلہم خصوصاً و متابعان کمّل انبیاء را علیہم الصّلوٰۃ والتسلیمات از مقام دعوۃ نیز نصیب است کما قال اللہ تعالیٰ قُلْ ھٰذِہٖ سَبِیْلِیْ اَدْعُوْا اِلَی اللّٰہِ عَلٰی بَصِیْرَۃٍ اَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِیْ۔

۳۲ معرفت جماعت کہ بحسب فطرۃ بحضور وتوجہ مجبول اند وہیچ کسب را دران توجہ مدخلی نیست سرّش آن ست کہ روح را پیش از تعلق ببدن نحوے از توجہ وحضور حاصل بود چون او را ببدن عنصری متعلق ساختند ونسبت تعشق درمیان آمد بتمامہ متوجہ بدن گشت بطریقے کہ خود را واحوال ماضی خود را بتمام فراموش ساخت جماعۃ را ازینہا بواسطہ غلبہ توجہ با مردیگر توجہ سابق بالکلیہ فراموش نشد واثر آن باوجود تعلق ببدن باقی ماند پس ناچار این توجہ محتاج بتعمل وکسب نباشد لیکن باید دانست جماعۃ کہ بتمام فراموش کردہ اند اگر بعد از تعلق ببدن ایشان را عروجے واقع شود از جماعۃ اُولیٰ سبقت نمایند اگرچہ جماعۃ اُولیٰ نیز ترقی کنند چہ فراموش کردن بالکلیہ بتمام متوجہ بمعشوق خود شدن کہ بدن است از لطافت استعداد خبر می دہد کہ بہر کہ روی آرد ہمان شود غیر او را بتمام فراموش سازد بخلاف درصورۃ عدم نسیان احوال سابق کہ قصور در توجہ بمعشوق مفہوم می شود واللہ سبحانہ اعلم۔

۳۳ معرفت درسابقان چونکہ حضور از اوّل آمدہ است تواند بود کہ آن حضور در کلیہ ایشان سرایت کند وبصر ایشان حکم بصیرت گیرد وظاہر ایشان حکم برنگ

باطن منصبغ شود، اما سراتیہ کہ در محبوبان است دیگر است چہ محبوبان تمام از خود برآمدہ باو باقی گشتہ اند و ہر ذرّہ از ذرات وجود ایشان باو باقی گشتہ است بخلاف سابقان کہ بقایا وجود شان برحال خود است و بخود باقی اند نہ باو، نہا نیش رنگ او گرفتہ اند۔

۳۴ معرفت قَالَ اللّٰہُ سُبْحَانَہٗ وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰہِ قِیْلاً وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰہُ وَلٰکِنْ کَانُوْا اَنْفُسَهُمْ یَظْلِمُوْنَ۔ نَفْیُ الظُّلْمِ عَنْهُ سُبْحَانَہٗ وَاِثْبَاتُ الظُّلْمِ لَهُمْ ظَاهِرٌ لِاَنَّہٗ اتَّبَعَ خَلْقَہٗ اِرَادَتَهُمُ التَّابِعَۃَ لِعِلْمِهِمْ بِالْخَیْرِ وَالشَّرِّ الْمُبَیَّنَیْنِ فِی الشَّرْعِ الْمُقَدَّرِ وَرُبِّیْنَ لَهُمْ عَلٰی سَوَاءٍ فَهُمْ اَرَادُوْا الشَّرَّ الْمُبَیَّنَ شَرَارَتُہٗ فَخَلَقَہٗ سُبْحَانَہٗ کَمَا اَرَادُوْا وَهُمْ تَرَکُوْا الْخَیْرَ الْمُقَدَّرَ الْمَعْلُوْمَ خَیْرِیَّتُہٗ بِحَسْبِ الشَّرْعِ فَمَا ظَلَمَهُمْ وَلٰکِنْ کَانُوْا اَنْفُسَهُمْ یَظْلِمُوْنَ بِنَفْیِ اَنَّ قُدْرَتَهُمْ وَاِرَادَتَهُمْ اَیْضًا مَخْلُوْقَتَانِ

حق سبحانہ وتعالیٰ میفرماید وکیست صادق تر در گفتن از وتعالیٰ۔ (و فرمودہ) اللہ تعالیٰ بر بندگان ظلم نکردہ بلکہ خود بودند بر نفوس خود ظلم کنندہ گان۔ نفی نمودن ظلم از وتعالیٰ و اثبات این ظلم مرعباد را ظاہر است زیرا کہ خلق خداوندی امر عباد را برکفر ومعاصی و ایمان تابعت مر ارادہ ایشانرا۔ (یعنی خیررا یا شررا) (و ارادہ ایشان تابع است مرعلم ایشانرا بخیر و شر کہ ہر دو را در شرع بیان کردہ اند و این ہر دو یکسان مقدر بندگان اند۔ پس چون بندگان ارادہ شر کنند کہ شرارت او بیان شدہ است پس حق سبحانہ خلق آن شر فرماید چنانچہ خود ارادہ کردہ باشند۔ وحالانکہ خود ایشان ترک آن خیر نمودند کہ مقدور ایشان بود و در شرع خیر بودن آن بیان کردہ شدہ بود۔ پس اللہ تعالیٰ بر ایشان ہیچ ظلم نہ کردہ است ولیکن ایشان بر نفس خود ظلم کردہ باشند امابودن قدرت و

لِلّٰهِ سُبْحَانَهٗ وَهُوَ لَا يَنْفِي
الظُّلْمَ عَنْهُمْ لِاَنَّهٗ سُبْحَانَهٗ
خَلَقَ قُدْرَةً لِنِسْبَتِهَا اِلَى
الْخَيْرِ وَالشَّرِّ سَوَاءً لَا اَنَّهٗ
تَعَالٰى خَلَقَ قُدْرَةَ الشَّرِّ فِيْهِمْ
بِلَا قُدْرَةِ الْخَيْرِ لِيَكُوْنُوْا مَجْبُوْرِيْنَ
عَلٰى فِعْلِ الشَّرِّ وَكَذٰلِكَ الْاِرَادَةُ
الْمَخْلُوْقَةُ تُرَجِّحُ اَيَّ طَرَفٍ
كَانَ مِنَ الْخَيْرِ وَالشَّرِّ بَعْدَ الْعِلْمِ
بِهِمَا فَالْعَبْدُ مَعَ عِلْمِهٖ
بِالشَّرِّ شَرْعًا اِخْتَارَ
ذٰلِكَ الشَّرَّ مَعَ اسْتِوَاءِ
نِسْبَةِ قُدْرَتِهٖ اِلَى الْخَيْرِ وَ
الشَّرِّ جَمِيْعًا وَكَذَا اَصَحُّ لَهٗ
بِحَسَبِ الْاِرَادَةِ تَخْصِيْصُ اَحَدِ
الْمَقْدُوْرَيْنِ بَدَلَ الْاٰخَرِ فَمَا ظَلَمَ
عَلَيْهِ اِلَّا نَفْسُهٗ وَمَا ظَلَمَهُمُ
اللّٰهُ سُبْحَانَهٗ وَكَذٰلِكَ
الْعِلْمُ وَالْقَضَاءُ الْاَزَلِيَّيْنِ
لَا يَنْفِيَانِ الظُّلْمَ عَنِ الْعِبَادِ
لِاَنَّهٗ سُبْحَانَهٗ عَلِمَ وَقَضٰى

ارادهٔ ایشان مخلوق حق سبحانہ وتعالےٰ پس
نفی ظلم از عباد نمی تواند نمود زیرا کہ حق
سبحانہ وتعالےٰ در ایشان قدرتے خلق
فرمودہ کہ نسبت او بخیر و شر یکساں
است نہ آنکہ فقط قدرت شر خلق
نمودہ است تا کہ ایشان باین قدرت
مجبور بودندے بر فعل شر۔

وہم چنین ارادہ کہ در ایشان خلق شدہ است
ترجیح ہر طرف می نماید خواہ خیر باشد یا شر بعد از علم ہر دو
پس (حاصل آنکہ) بندہ باوجود علم بشر از
جہت شرع اختیار این شر نمودہ است۔
باآنکہ قدرت او را نسبتے بخیر و
شر ہر دو یکساں است۔ وہم چنین
مراد را جائز بود بحسب ارادۂ خود کہ
تخصیص احد المقدورین (از خیر و شر) بدل آخر کند
پس بروے ظلم نکردہ مگر نفس او وحق سبحانہ
وتعالےٰ ہیچ ظلم نکردہ بر ایشان۔

وہم چنین علم خداوندی وقضاء او کہ ازلی اند
ظلم را از بندگان نفی نمی کنند۔
زیرا کہ حق سبحانہ وتعالےٰ در ازل عالم
بودہ وقضاء فرمودہ کہ فلان بندہ

فِی الْاَزَلِ اَنَّ الْعَبْدَ الْفُلَانِیَّ اِخْتَارَ مِنَ الْفِعْلِ جَانِبَ شَرِّہٖ وَتَرَكَ الْخَیْرَ بِاخْتِیَارِہٖ فَالْعِلْمُ وَالْقَضَاءُ یُؤَکِّدَانِ اِخْتِیَارَہٗ وَلَا یَنْفِیَانِہٖ کَمَا اَنَّ الشَّخْصَ الَّذِیْ کُوْشِفَ بَعْضَ الْمُغَیَّبَاتِ عَلِمَ وَحَکَمَ اَنَّ الْفُلَانِیَّ سَیَفْعَلُ بِاخْتِیَارِہٖ هٰذَا الْفِعْلَ فَهٰذَا الْعِلْمُ وَالْحُکْمُ کَمَا لَا یَنْفِیْ اِخْتِیَارَہٗ فَکَذٰلِكَ الْعِلْمُ وَالْقَضَاءُ الْاِلٰهِیُّ جَلَّ شَانُہٗ لَا یَنْفِیَانِ ذٰلِكَ وَاللّٰہُ سُبْحَانَہٗ اَعْلَمُ بِحَقِیْقَۃِ الْحَالِ وَصَلَّی اللّٰہُ تَعَالٰی عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّاٰلِہٖ وَسَلَّمَ وَهٰذِہِ الْمَسْئَلَۃُ مِنْ مُعْضَلَاتِ مَسَائِلِ الْکَلَامِ لَمْ یَطَّلِعْ عَلَیْهَا اِلَّا الرَّاسِخُوْنَ مِنَ الْعُلَمَاءِ وَهُوَ سُبْحَانَہُ الْمُوَفِّقُ

از جانب فعل شر را اختیار کردہ است وجانب خیر را باختیار خود ترک نمودہ۔ پس (بربن تقدیر) علم و قضاء ہر دو مؤکد اختیار بندہ اند نہ منافی آن۔ چنانچہ شخصے کہ بعض مغیبات او را کشف شوند ومعلوم کند وحکم نماید کہ فلان شخص باختیار خود فلان فعل عنقریب خواہد کرد پس این علم او واین حکم او اختیار فلان کس را سلب نمی کنند پس ہمچنین علم و قضاء الٰہی جل شانہ سلب اختیار از بندہ نمی کنند۔

واللہ سبحانہ وتعالےٰ اعلم بحقیقۃ الحال وصلے اللہ تعالےٰ علےٰ سیدنا محمد والہ وسلم

و این مسئلہ از مشکلات مسائل علم کلام است کہ بر حقیقت آن جز علماء راسخین را ......

...... اطلاع نیست واللہ سبحانہ الموفق۔

۳۵ معرفت قطب ابدال واسطہ وصول فیوض است کہ بوجود عالم وبقاء آن تعلق دارد وقطب ارشاد واسطہ وصول فیوض است کہ بارشاد وہدایت عالم تعلق دارد پس تخلیق وترزیق وازالہ بلیات ورفع امراض وحصول عافیت وصحت منوط بفیوض

مخصوصہ قطب ابدال است و ایمان و ہدایت و توفیق حسنات و انابت از سیئات نتیجہ فیوضات قطب ارشاد است و قطب ابدال در ہمہ وقت درکار ست و خلوعالم از وے متصور نیست کہ نظام عالم باو مربوط است اگر یکی از افراد این قطب می رود دیگرے بر جائے او نصب میشود اما قطب ارشاد لازم نیست کہ در ہمہ وقت کائن بود وقتی باشد کہ عالم از ایمان و ہدایت بالکل خالی باشد و تفاوت بحسب کمال در افراد این اقطاب بسیار است بعد ان وصلوا الی درجۃ الولایۃ فرد اکمل از اقطاب ارشاد بر قدم خاتم الرسل است علیہ و علیہم من الصلوٰۃ افضلہا و من التسلیمات اکملہا۔

وَكَمَالُ ذٰلِكَ الْفَرْدِ مُطَابِقٌ لِكَمَالِهٖ	و کمال این فرد مطابق است مر کمال
صَلَّى اللّٰهُ تَعَالٰى عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ	آنحضرت را صلے اللہ تعالےٰ علیہ و آلہ وسلم
وَاِنَّمَا الْفَرْقُ بَيْنَهُمَا بِالْاِصَالَةِ	فرق درمیان ہر دو کمال بجز از
وَالتَّبَعِيَّةِ لَا غَيْرُ۔ وَقَدْ كَانَ	اصالت و تبعیت دیگر چیزے
صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قُطْبَ الْاِرْشَادِ	نیست۔ و خود حضور صلے اللہ علیہ وسلم
وَكَانَ قُطْبُ الْاَبْدَالِ فِيْ ذٰلِكَ	قطب ارشاد بودند و قطب ابدال
الْوَقْتِ عُمَرُ وَاُوَيْسُ نِ الْقَرَنِيُّ۔	درین وقت حضرت عمر و اویس قرنی رضی اللہ عنہما بودند

رضی اللہ تعالیٰ عنہما و طریق وصول فیض از قطب بعالم آن ست کہ قطب بواسطہ جامعیۃ مکتسبہ کالصورۃ است مر مبدٔ فیاض را و کالظل است مر او را و عالم بالکلیہ خود تفصیل است مر آن قطب جامع را پس فیض از حقیقۃ بصورۃ بے تکلف مے آید و از صورت جامعہ بعالم کہ کالتفصیل است مر او را بے تحاشی میرسد پس فیاض مطلق اوست تعالیٰ و واسطہ را در وصول فیض صنیعے نیست بلکہ بسیار است کہ واسطہ را از ان فیاضے آگاہی نباشد ع از ما و شما بہانہ بر ساختہ اند۔ اگر کسے گوید کہ ایمان و ہدایت نسبت بعامہ خلائق نیست پس فیوض قطب ارشاد عام نباشد بلکہ مخصوص باشد با اہل ایمان و ہدایت و حضرت

رسالتہ خاتمیتہ علیہ الصلوۃ والسّلام رحمتِ عالمیانند وقطب ارشاد پس معنی آن چہ باشد جواب گویم کہ ہر چہ از مبدٔ فیاض فائض میشود وتفصیل مے یابد ہمہ خیر و برکت و ایمان و ہدایت است و شر و نقص را دران موطن گنجایش نیست خواہ آن فیض باہل سعادت رسد یا باہل شقاوت لیکن ہمان ہدایت وارشاد بواسطہ خبث محل در اہل فساد معنی ضلالتہ و شرارۃ پیدا مے کند در رنگ غذائے صالح کہ بواسطہ فساد محل در مریض مادۂ اخلاط ردیہ و امراض مہلکہ می گردد پس در اہل فساد ہمان ہدایت بواسطہ امراض قلبیہ ایشان معنی ضلالت پیدا مے کند کنیل مصر ماء للمحبوبین وبلاء للمحجوبین فی الحقیقۃ آبست کہ قبطی آن راخون می یابد و آن یافتن او آن راخون بواسطۂ خبث خود است نہ فساد آب صفرائی کہ شیرینی نزد او تلخ است بواسطہ فساد مزاج اوست در ذات شیرینی ہیچ تلخی حادث نشدہ است بواسطہ فساد محل معنی تلخی دران محل پیدا کردہ است کما مر مفصلاً پس متحقق رشد ہر آنچہ از جانب حق میرسد تعالیٰ وتقدس ہمہ خیر و برکت است و صلاح و رشد ہمان خیریت در محل فساد معنی فساد پیدا مے کند پس مضل حق سبحانہ وتعالیٰ را باآن معنی اطلاق مے یابد کہ آن فساد کہ محل خبث مقتضی آن ست بخلق حق سبحانہ وتعالیٰ در وجود مے آید پس متحقق شد کہ مَاظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ كَانُوْٓا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ اگر گویند کہ خباثت محل از کجا آمد جواب آن ست کہ بدن انسان مثلاً مرکب است از عناصر اربعہ و ہر عنصری کہ جزو اوست مقتضی یکنوع خصوصیتے است مثلاً جزو ناری کہ مقتضی علو و سرکشی است و جزو خاکی کہ مقتضی سفل و پستی است علی ہذا القیاس پس در اجتماع ایشان ہر یک باعتدال نزدیکتر است بہ بسیط حقیقی مناسب تر است و بواسطہ آن مناسبت بخیر و برکت و ہدایت و رشد لائق تر و ہر کہ از اعتدال بعید تر است خصوصیات بعضے اجزاء در وے غالب تر است و بعضے دیگر مغلوب تر و باین اختلال بہ بسیط حقیقی نامناسب تر است پس لاجرم از خیر و برکت و مانند اینہا قلیل النصیب

است فساد محل عبارت از اختلال این نظام وفساد این اعتدال است ردے کہ برین اجزا مجتمعہ فائض میشود وہر چند از روئے ذات ازین قسم اختلال خالی است چہ او بسیط است واین اختلال در مرکب صورۃ مے بندد ولیکن او را حق سبحانہ بر نہجے آفریدہ است کہ از غایتہ لطافت حکم مجاور خویش مے گیرد بلکہ خود را روگم کردہ خود را عین اومے یابد پس آن خبث بواسطہ جوار در روح نیز سرایت کند ملائکہ از شرارت ومانند آن منزہ اند لبساطتہم وعدم مناسبتہم بالمرکبات المختل الانتظام وبر تقدیر صحت جواز آن در بعضے افراد ملائکہ مناسبۃ الشان است ببعضے مرکبات ولو فی الجملۃ وانکار مناسبت مطلقاً مکابرہ است پس گوئیم کہ حق سبحانہ وتعالیٰ در بسایط مخلوقہ ترکیب واجتماع نیز خلق کرد علیٰ تفاوت الدرجات وہر اجتماعے مقتضی امرے گشتہ ہمچنانکہ ہر کدام از بسایط الیشان مقتضی امرے بود مقتضائے آن اجتماع نیز خلق کردہ پس آن فساد لازم ذات آن مرکب است وخلق آن نیز لازم از حق است سبحانہ۔

وَلَا مَحْذُوْرَ فِیْ ذٰلِكَ وَلَا يَعُوْدُ اِلَيْهِ تَعَالٰى شَيْءٌ مِّنَ الشُّرُوْرِ وَالنَّقَائِصِ بَلْ هُوَ خَالِقُهَا وَمُوْجِدُهَا وَخَلْقُ الْقَبِيْحِ لَيْسَ بِقَبِيْحٍ۔

وہیچ محذور درین نیست وباو تعالےٰ چیزے از شرور ونقائص راجع نمی گردد بل او تعالےٰ خالق آنہا است وموجد آنہا (ومعلوم است کہ) خلق قبیح قبیح نیست۔

پس شرارۃ وفساد عاید بالیشان باشد وخیر وصلاح راجع بحق سبحانہ وتعالیٰ وتقدس لیس انیست سر مسئلہ قضاء وقدر وبرین تقدیر ہیچ محذور لازم نمے آید واز شائبہ ایجاب کہ منافی اختیار حق است سبحانہ مبرا است فعلیک بمطالعتہ لیظہر علیک سرہ ویحصل لک النجاۃ من کثیر من معتقدات اہل البدع والضلال واللہ سبحانہ یحق الحق وہو یہدی السبیل وہذا السر مما الہمنی اللہ سبحانہ بل مما خصنی بہ الحمد للہ سبحانہ والمنۃ علی ذلک

وعلی جمیع النعم اگر سوال کنند کہ حق سبحانہ وتعالیٰ بعلم قدیم خود می دانست کہ این نوع ترکیب مستلزم فساد وخبث است پس چرا آن را خلق ساخت جوابش آن ست کہ این اعتراض بر جماعۃ وارد مے شود کہ اصلح بر حق سبحانہ واجب مے دانند وما یان بر حق سبحانہ ہیچ چیز را واجب ولازم نمے دانیم یَفۡعَلُ اللّٰہُ مَا یَشَآءُ وَیَحۡکُمُ مَا یُرِیۡدُ لَا یُسۡئَلُ عَمَّا یَفۡعَلُ وَھُمۡ یُسۡئَلُوۡنَ وشک نیست کہ بعد از خلق آن مرکب این نوع خبث وفساد را مستلزم باشد وآن لازم را نیز حق سبحانہ وتعالیٰ بارادت خود خلق کردنہ بطریق ایجاب ومحکومیۃ کما ظن بعض وَھُوَ الۡقَاھِرُ فَوۡقَ عِبَادِہٖ فلا حکم للعباد علیہ حتی یکون محکوماً والعبد المحکوم حاکماً پس مایۂ فساد ہمان مخلوق است وبس خالق آن تعالیٰ شانہ از شوائب ظلم ولوازم ایجاب ونقائص محکومیۃ منزہ ومبرا است سبحانہ وتعالیٰ عما یقولون علوا کبیراً واللّٰہ سبحانہ اعلم بحقیقۃ الحال۔

۳۶ معرفت باید دانست کہ در ہر مقامے از مقامات ولایت وشہادت وصدیقیت علوم ومعارف جدا است کہ مناسب آں مقام است در مرتبۂ ولایت علوم سکر آمیز بسیار است کہ سکر غالب است وصحو مغلوب در مرتبۂ شہادت کہ ثانی درجہ است از درجات ولایت سکر مغلوبیۃ پیدا مے کند وصحو غالب مے آید اما زوال سکر بالکلیہ نیست ودرجہ صدیقیت کہ ثالث مرتبہ است از مراتب ولایت ومنتہائی درجات ولایۃ است وفوق آن درجہ ولایت نیست بلکہ مرتبۂ نبوۃ است، علوم آن درجہ از سکر بتمام برآمدہ اند ومطابق علوم شرعیہ گشتہ صدیق ہمیں علوم شرعیہ را بطریق الہام اخذ مے کند چنانکہ نبی علیہ الصلوۃ والسلام بطریق وحی اخذ مے نماید وصدیق ونبی را تفاوت در طریق اخذ است نہ در ماخذ ہر دو از حق تعالیٰ اخذ میکنند اما صدیق بتبعیۃ نبی باین درجہ میرسد نبی اصل است وصدیق فرع او۔ نیز علوم نبی قطعی است وعلوم صدیق ظنی، ونیز علوم نبی بر غیر حجۃ است وعلوم صدیق بر غیر حجۃ نیست ۵

در قافلہ کہ اوست دانم نرسم ❊ این بس کہ رسد ز دور بانگ جرسم

صلوات اللہ تعالیٰ وتسلیماتہ علیٰ نبینا وعلیٰ جمیع الانبیاء والمرسلین وعلیٰ ملائکۃ المقربین و
علی اہل طاعتہ اجمعین، پس اگر درین رسالہ بعضی از علوم ومعارف بطریق تنافی وتباین
بایکدیگر واقع شدہ باشد حمل باید کرد تباین علوم را بر تباین درجات ولایت کہ ہر درجہ را
علوم جدا است کما حقیقۃ علوم توحید مناسبت بدرجہ ولایت دارد واز علوم درجہ شہادۃ
اگر خواہی معلوم کنی پس معرفتی را کہ در کریمہ لَیْسَ کَمِثْلِہٖ شَیْءٌ مذکور شدہ است نیک
دریاب کہ علوم آن مقام از علوم مرتبہ شہادت اند وچون دران موطن خود را وصفات
خود را میت مے یابد لاجرم آن مقام را ملقب بلقب شہادت کردہ اند وعلوم صدیقیہ خود
بعینہا علوم شرعیہ است چنانکہ بالا گذشت والعلوم الصحیحۃ المعتبرۃ ہی العلوم المطابقۃ
بالعلوم الشرعیۃ ثبتنا اللہ سبحانہ علی الشریعۃ الغراء بحرمتہ صاحبہا علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام
۳۷ **معرفت** آنچہ بریاست سلامتی قلب است از گرفتاری مادون حق سبحانہ واین
سلامتی بر تقدیر است کہ غیر او را سبحانہ بر دل خطورے نماند اگر فرضاً تا ہزار سال حیات وفا
کند غیر بر دل نگذرد بواسطہ نسیانے کہ دل را از ماسوا حاصل شدہ است کار این است غیر این ہمہ ہیچ
۳۸ **معرفت** بعضے از کابر مشائخ قدس سرہ فرمودند کہ آخر ما یخرج من رؤس الصدیقین حب الجاہ
والریاستہ بعضے ازین جاہ وریاست خلاف معنی متعارف خواستہ اند وگفتہ اند کہ خروج
حب جاہ وریاستہ در اول قدم مقام صدیقیہ است وآنچہ نزد این حقیر بتحقیق پیوستہ آنست
کہ نوعے از حب جاہ وریاست تعلق بنفس دارد وشک نیست تا این ذمیمہ از نفس نبر آید
مزکی نشود وتا مزکی نشود بمقام ولایت نرسد فضلاً عن مقام الصدیقین ومراد قایل این
نوع جاہ وریاست نیست ونوع دیگر از جاہ تعلق بلطیفہ قالب دارد کہ جزو ناری اوست
وتعلی مے طلبد وصدائے انا خیر منہ از نہاد آن مینخیزد این قسم جاہ بعد از حصول اطمینان نفس
وصول بمرتبہ ولایۃ بلکہ حصول مرتبہ صدیقیہ متحقق است ومراد قایل این قسم جاہ وریاست
بودہ باشد کہ خروج آن والبتہ بنہایۃ مقام صدیقیہ است ومخصوص باولیاء محمدی المشرب

والسلام شیطان کہ سرور انبیاء علیہ وعلیہم الصلوٰۃ والسلام ازان خبر داد بقول خود اَسْلَمَ
شَیْطَانِیْ والبشرہ باین مقام عالی ست کما لا یخفی علی اربابہ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ یُؤْتِیْهِ لا یخفی
مَنْ یَّشَآءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ وصلی اللہ تعالیٰ علی سیدنا محمد وآلہ واصحابہ
اجمعین وبارک وسلم۔

۳۶ معرفت اِعْلَمْ اَنَّ الْعِنَایَةَ الْاِلٰهِیَّةَ جَلَّ سُلْطَانُهٗ جَذَبَتْنِیْ جَذْبَ الْمُرَادِیْنَ اَوَّلًا ثُمَّ یَسَّرَتْ لِیْ طَیَّ مَنَازِلِ السُّلُوْكِ ثَانِیًا فَوَجَدْتُ اللّٰهَ اَوَّلًا عَیْنَ الْاَشْیَاءِ كَمَا قَالَهٗ اَرْبَابُ التَّوْحِیْدِ الْوُجُوْدِیِّ مِنْ مُتَاَخِّرِی الصُّوْفِیَّةِ ثُمَّ وَجَدْتُ اللّٰهَ سُبْحَانَهٗ فِی الْاَشْیَاءِ مِنْ غَیْرِ حُلُوْلٍ وَسَرَیَانٍ ثُمَّ وَجَدْتُ اللّٰهَ سُبْحَانَهٗ مَعَ الْاَشْیَاءِ مَعِیَّةً ذَاتِیَّةً ثُمَّ رَاَیْتُ اللّٰهَ تَعَالٰی بَعْدَ الْاَشْیَاءِ ثُمَّ قَبْلَ الْاَشْیَاءِ ثُمَّ رَاَیْتُ اللّٰهَ سُبْحَانَهٗ وَمَا رَاَیْتُ شَیْئًا مِنَ الْاَشْیَاءِ وَهُوَ مَعْنَی التَّوْحِیْدِ

بدانکہ عنایت الٰہی جل سلطانہ اولاً مرا جذب فرمود بجذب مرادان پس ازان ثانیاً بقطع منازل سلوک سیر گردانید پس اولاً حق سبحانہ را عین اشیاء یافتم چنانچہ ارباب توحید وجودی از متاخرین صوفیہ می گویند۔

بعد ازاں یافتم حق سبحانہ را در اشیاء بغیر حلول وسریان بعدہ یافتم او را سبحانہ مع الاشیاء بمعیّتِ ذاتیہ۔ بعدہ دیدم او را سبحانہ بعد از اشیاء بعدہ قبل از اشیاء۔

بعدہ او را سبحانہ دیدم وہیچ شیئے از اشیاء ندیدم۔ واین است معنے توحید شہودی واین مقام معبر است بفناء۔ واین قدم اول است

الشُّهُوْدِيِّ وَهُوَ الْمُعَبَّرُ بِالْفَنَاءِ وَهُوَ
قَدَمٌ اَوَّلُ يُوْضَعُ فِي اَطْوَارِ الْوِلَايَةِ
وَكَمَالٌ اَسْبَقُ يَحْصُلُ فِي
الْبِدَايَةِ وَهٰذِهِ الرُّؤْيَةُ
فِي اَيِّ مَرْتَبَةٍ كَانَتْ مِنَ
الْمَرَاتِبِ الْمَذْكُوْرَةِ تَحْصُلُ
اَوَّلًا فِي الْاٰفَاقِ وَثَانِيًا
فِي الْاَنْفُسِ ثُمَّ تَرَقَّيْتُ اِلَى
الْبَقَاءِ الَّذِيْ هُوَ قَدَمٌ ثَانٍ
فِي الْوِلَايَةِ فَرَاَيْتُ الْاَشْيَاءَ
ثَانِيًا وَوَجَدْتُ اللّٰهَ سُبْحَانَهُ
عَيْنَهَا بَلْ عَيْنَ نَفْسِيْ ثُمَّ وَجَدْتُ
اللّٰهَ تَعَالٰى فِي الْاَشْيَاءِ بَلْ فِي
نَفْسِيْ ثُمَّ مَعَ الْاَشْيَاءِ بَلْ مَعَ
نَفْسِيْ ثُمَّ قَبْلَ الْاَشْيَاءِ بَلْ
قَبْلَ نَفْسِيْ ثُمَّ رَاَيْتُ اللّٰهَ
بَعْدَ الْاَشْيَاءِ بَلْ بَعْدَ نَفْسِيْ
ثُمَّ رَاَيْتُ الْاَشْيَاءَ وَمَا رَاَيْتُ
اللّٰهَ تَعَالٰى اَصْلًا وَهِيَ النِّهَايَةُ
الَّتِيْ هِيَ الرُّجُوْعُ اِلَى الْبِدَايَةِ
وَالْعَوْدُ اِلٰى مَرْتَبَةِ الْعَوَامِ

که در اطوار ولایت می نهند و
کمالیست اسبق که در بدایت
حاصل آید۔

واین دید در هر مرتبه که از مراتب
مذکوره باشد اولا در آفاق
حاصل آید و ثانیا در انفس بحصول
انجامد۔

بعد ازاں مرا ترقی شد تا به بقاء
که قدم دوم است در ولایت
پس ثانیا اشیاء را دیدم
و یافتم حق سبحانه را عین آن بلکه
عین نفس خود۔ بعد تر یافتم
حق سبحانه را در اشیاء بلکه در نفس خود
بعده مع الاشیاء یافتم بلکه با نفس خود
بعده قبل اشیاء بلکه قبل نفس خود
بعده دیدم حق سبحانه را بعد از
اشیاء بلکه بعد نفس خود۔ بعده
اشیاء را دیدم و حق سبحانه را
نیافتم اصلاً۔

و این است نهایت که آن رجوع
است به بدایت و عود است

وَهٰذَا الْمَقَامُ هُوَ اَتَمُّ مَقَامَاتِ دَعْوَةِ الْخَلْقِ اِلَى الْحَقِّ سُبْحَانَهٗ وَاَكْمَلُ مَنَازِلِ التَّكْمِيْلِ وَالْاِرْشَادِ لِاَتَمِّيَّتِهَا الْمُنَاسَبَةِ اِلَى الْخَلْقِ الْمُقْتَضِيَةِ لِكَمَالِ الْاِفَادَةِ وَالْاِسْتِفَادَةِ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَاءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيْمِ وَكُلٌّ مِنَ الْاَحْوَالِ الْمَذْكُوْرَةِ وَالْكَمَالَاتِ الْمَسْطُوْرَةِ حَصَلَ لِيْ بَلْ لِكُلِّ مَنْ وَصَلَ بِطُفَيْلِ اَفْضَلِ الْاَنْبِيَاءِ وَاَكْمَلِ الْبَشَرِ عَلَيْهِ وَعَلَيْهِمْ مِنَ الصَّلَوٰتِ اَفْضَلُهَا وَمِنَ التَّسْلِيْمَاتِ اَكْمَلُهَا اَللّٰهُمَّ ثَبِّتْنَا عَلٰى مُتَابَعَتِهٖ وَاحْشُرْنَا فِيْ زُمْرَتِهٖ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ وَعَلٰى اٰلِهِ الطَّيِّبِيْنَ الطَّاهِرِيْنَ وَيَرْحَمُ اللّٰهُ (سُبْحَانَهٗ) عَبْدًا قَالَ اٰمِيْنًا وَالسَّلَامُ عَلٰى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدٰى۔

بمرتبۂ حوام و این مقام اتم مقامات دعوت خلق است بحق تعالےٰ۔

(و این مقام) اکمل منازل تکمیل و ارشاد است کہ تام المناسبت است بخلق و این مناسبتہ تامہ مقتضی است مرکمال افادہ واستفادہ را۔

ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء واللہ ذوالفضل العظیم۔

و ہر یکے از احوال مذکورہ و کمال مسطور مرا حاصل شدہ اند بلکہ مرآنکسے را کہ بطفیل افضل انبیاء و اکمل البشر وصول نمودہ است علیہ وعلیہم من الصلواۃ افضلہا ومن التسلیمات اکملہا۔

عنہٗ معرفت سلسلہ علیہ نقشبندیہ از سائر سلاسل بوجوہ فضیلت جدا است ومزیۃ این طریق بر سائر طرق بمراتب ہویدا است این سلسلہ علیہ منتہی بحضرت صدیق است رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ افضل بنی آدم است بعد انبیاء بخلاف سلاسل دیگر و درین طریق اندراج نہایتہ است در بدایتہ بخلاف سائر طرق وشہودیے کہ معتبر است نزد این

بزرگان شہود دائمی است وتعبیر ازان بیاد داشت کردہ اند وشہودے کہ دوام نہ پذیرد نزد ایشان از حیز اعتبار ساقط است بخلاف سائر سلاسل وطی منازل این طریق بے متابعۃ تام صاحب شریعۃ را علیہ وعلی آلہ الصلوۃ والسلام میسر نیست بخلاف طرق وسلاسل دیگر کہ بمتابعۃ فی الجملہ بامداد ریاضات ومجاہدات بانقطاع میرسند این دعوی برہان مے طلبد برہان آنست کہ این بزرگواران بمدد جذبہ راہ راطے مے کنند ودر طرق دیگر بریاضات شاقہ ومجاہدات شدیدہ قطع منازل مینمایند و جذبہ بمعنی محبوبیۃ می طلبد تا محبوب نباشد جذب نمے کنند ومعنی محبوبیۃ والسنہ بمتابعۃ محبوب رب العالمین است علیہ وعلی آلہ الصلوۃ والسلام والتحیۃ کریمہ فَاتَّبِعُوْنِیْ یُحْبِبْکُمُ اللّٰہُ شاہد این معنی است پس ہر چند متابعت تام تر جذبہ بیشتر وہر چند جذبہ بیشتر قطع منازل آسان تر وزود تر پس متابعت تام شرط راہ این بزرگواران آمد لہذا مہما امکن عمل بعزیمت اختیار نمودہ اند حتی کہ ذکر جہر کہ عمدہ این راہ است منع کردہ اند واز سماع ورقص کہ زبدہ ارباب احوال است اجتناب فرمودند ونیز ظاہر است کمالے کہ بر متابعت مترتب شود فوق جمیع کمالات خواہد بود لاجرم این عزیزان فرمودہ اند کہ نسبت ما فوق ہمہ نسبتہا است ذٰلِکَ فَضْلُ اللّٰہِ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَّشَآءُ وَاللّٰہُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ پس طالبان حق را اختیار این طریق اولی وانسب باشد کہ راہ بغایت نزدیکتر است، ومطلوب در نہایت رفعت واللہ سبحانہ الموفق،

۱۴ معرفت مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ سَیِّدُ وُلْدِ اٰدَمَ وَاَکْثَرُ النَّاسِ تَبَعًا یَوْمَ الْقِیَامَۃِ وَاَکْرَمُ الْاَوَّلِیْنَ وَالْاٰخِرِیْنَ عَلَی اللّٰہِ اَوَّلُ مَنْ یَّنْشَقُّ عَنْہُ الْقَبْرُ اَوَّلُ	محمد رسول اللہ سردار اولاد آدم است در روز قیامت تابعین او از جملہ اکثر باشند اکرم اولین وآخرین بہ خداوند تعالیٰ۔ اول آنکس است کہ از قبر برآید۔ اول شفاعت کنندہ است و اول مقبول الشفاعۃ

شَافِعٍ وَ اَوَّلُ مُشَفَّعٍ وَ اَوَّلُ
مَنْ يَقْرَعُ بَابَ الْجَنَّةِ فَيُفْتَحُ
لَهٗ وَحَامِلُ لِوَاءِ الْحَمْدِ
يَوْمَ الْقِيٰمَةِ تَحْتَهٗ آدَمُ وَ
مَنْ دُوْنَهٗ وَهُوَالَّذِيْ قَالَ
عَلَيْهِ السَّلَامُ نَحْنُ الْاٰخِرُوْنَ
السَّابِقُوْنَ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَاِنِّيْ
قَائِلٌ قَوْلًا غَيْرَ فَخْرٍ اَنَا حَبِيْبُ
اللّٰهِ وَاَنَا قَائِدُ الْمُرْسَلِيْنَ وَلَا
فَخْرَ وَاَنَا خَاتَمُ النَّبِيِّيْنَ وَلَا فَخْرَ
وَاَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ
عَبْدِ الْمُطَّلِبِ۔ اِنَّ اللّٰهَ خَلَقَ
الْخَلْقَ فَجَعَلَنِيْ فِيْ خَيْرِهِمْ
ثُمَّ جَعَلَهُمْ فِرْقَتَيْنِ فَجَعَلَنِيْ
فِيْ خَيْرِهِمْ فِرْقَةً ثُمَّ جَعَلَهُمْ
قَبَائِلَ فَجَعَلَنِيْ فِيْ خَيْرِهِمْ قَبِيْلَةً
ثُمَّ جَعَلَهُمْ بُيُوْتًا فَجَعَلَنِيْ
فِيْ خَيْرِهِمْ بَيْتًا فَاَنَا خَيْرُهُمْ
بَيْتًا وَخَيْرُهُمْ نَفْسًا وَاَنَا اَوَّلُ
النَّاسِ خُرُوْجًا اِذَا بُعِثُوْا
وَاَنَا قَائِدُهُمْ اِذَا وَفَدُوْا

است۔ اوّل کسے است کہ باب جنت راتک
دہد پس برائے او کشادہ خواہد شد۔
در روز قیامت حامل لواءِ حمد است
کہ آدم و سوائے او در زیر آن بوند۔
و آنحضرت است کہ فرمودہ صلے اللہ
علیہ وسلم کہ ما در آخر آمدہ ایم۔
و در روز قیامت از ہمہ سابق باشیم
(و فرمودہ) کہ میگویم قولے نہ از فخر
من حبیب اللہ ام من پیشواء مرسلین ام۔
و این از فخر نمی گویم۔ و من ام خاتم النبیین
و این قول نہ از فخر است۔
منم محمد بن عبداللہ بن عبدالمطلب حق سبحانہٗ
مخلوقات خلق فرمودہ است و مرا از
خیر و بہتر ایشان گردانید۔ بعدہ مخلوق
خود را دو فرقہ ساخت و مرا در خیر فرقہ
گردانید۔ بعدہ ایشان را قبائل ساخت و
مرا در بہترین قبیلۂ ایشان گردانید
پستر بیوت گردانید و مرا
در بہترین بیت گردانید۔ پس من
خیر ایشانم از جہت بیت ہم و از
جہت نفس ہم۔ و من اول خلق ام در

وَاَنَا خَطِيْبُهُمْ اِذَا اَنْصَتُوْا وَاَنَا مُشَفِّعُهُمْ اِذْ حُبِسُوْا وَاَنَا مُبَشِّرُهُمْ اِذَا اَيِسُوْا اَلْكَرَامَةُ وَالْمَفَاتِيْحُ يَوْمَئِذٍ بِيَدِيْ وَلِوَاءُ الْحَمْدِ يَوْمَئِذٍ بِيَدِيْ وَاَنَا اَكْرَمُ وُلْدِ اٰدَمَ عَلٰى رَبِّيْ يَطُوْفُ عَلَيَّ اَلْفُ خَادِمٍ كَاَنَّهُمْ بَيْضٌ مَكْنُوْنٌ وَاِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ كُنْتُ اِمَامَ النَّبِيِّيْنَ وَخَطِيْبَهُمْ وَصَاحِبَ شَفَاعَتِهِمْ غَيْرَ فَخْرٍ لَوْلَاهُ لَمَا خَلَقَ اللّٰهُ سُبْحَانَهٗ الْخَلْقَ وَ لَمَا اَظْهَرَ الرَّبُوْبِيَّةَ وَكَانَ نَبِيًّا وَّاٰدَمُ بَيْنَ الْمَاءِ وَالطِّيْنِ ۞ سہ

خروج از قبر چون بر آیند از قبور۔ و من قائد ایشانم چون بحق سبحانہ وفود نمایند و من خطیب ایشان باشم ہرگاہ جملہ مخلوق در سکوت باشند و منم شفاعت کنندہ ایشان ہرگاہ کہ محبوس باشند و منم بشارت دہندۂ ایشان ہرگاہ کہ نا امید باشند عزت و کلید ہائے کار در آں روز در دست من باشند منم از جملہ اولاد آدم مکرم تر بنزد رب خود۔ ہزار خادم کہ بمنزلہ در مکنون باشند بر من آن روز طواف کنندہ خواہند بود۔ در روز قیامت من امام و پیشوائے انبیاء و خطیب ایشان خواہم بود و منم صاحب شفاعت ایشان۔ و این از فخر نمی گویم اگر نبودے ذات مبارک آنسرور البتہ حق سبحانہ ہیچ مخلوق را خلق نفرمودے و ربوبیت خود را ظاہر نکردے آنسرور صلے اللہ علیہ وسلم نبی بود حالانکہ آدم درمیان آب و گل بود۔

نماند بعصیان کسے در گرو ۞ کہ دارد چنین سید پیش رو

پس منکران صاحب این شریعۂ غراء مخالفان بانیٔ این ملت زہراء بے سعادت ترین خلائق باشند اَلْاَعْرَابُ اَشَدُّ کُفْرًا وَّ نِفَاقًا نشان حال ایشان ست و عجب است از بعضے درویشان خام ناتمام کہ کشف خیالی خود را اعتبار نمودہ بانکار و مخالفت این شریعت باہرہ اقدام می نمایند و حال آنکہ موسی علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام باین کلیمی و قرب اگر زندہ می بود غیر از متابعت این شریعت امر دیگر نمیکرد و این فقیران

بے سر و برگ را چہ رسد کہ مخالفت آن نمایند غیر ازانکہ خود را خراب سازند و بداغ الحاد و زندقہ متہم گردند و عجیب تر آن ست کہ مردم اہل و صاحب تمیز متابعۃ این جماعۃ می نمایند و جانب شریعۃ را اصلا ملاحظہ نمے کنند و با وجود نقصان ظاہر ایشان را کامل و مکمل مے دانند یا اصلا در نظر ایشان آن سخنان مخالف شریعت نمے نمایند اَفَمَنْ زُيِّنَ لَهٗ سُوْٓءُ عَمَلِهٖ فَرَاٰهُ حَسَنًا یا مخالف مے دانند و خیال میکنند کہ حقیقت مخالف شریعۃ است و این عین الحاد است و زندقہ کل حقیقۃ ردتہ الشریعۃ فہی زندقۃ این فقیر بعضے از معتقدات کشفیہ آن جماعۃ را مذکور مے سازد انصاف باید کرد کہ مخالف شریعت اند یا نہ اند کہ قابل تاویل صحیح نیستند یا مخالف شیخ و رئیس آن جماعت در کتاب خود مے نویسد کہ روح انسانی بخصوص عین ذات است تعالیٰ و تقدس و این دو آیۃ کریمہ برآن استدلال می آرد وَجَآءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا يَوْمَ يَقُوْمُ الرُّوْحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ صَفًّا در یک آیۃ رب فرمود و در آیۃ دیگر روح پس رب و روح یکی باشند و این اتحاد نہ از قبیل توحید وجودی است کہ آن مخصوص بروح نیست بلکہ تمام عالم درین متساوی الاقدام اند و در جائے دیگر در ہمان کتاب میگوید کہ قومے از ابدال کہ در غار مے باشند و آن ہفتاد تن اند تا قیام قیامت خواہند بود و ایشان را موت نمے باشد و جود طبایعی دارند و این سخن مخالف نص است کُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ الْمَوْتِ در جائے دیگر در احوال آخرت مے نویسد کہ از مبدء تا معاد دو عالم است دنیا و آخرت و ہر یکے ازین دو عالم بر شش مرتبہ ترتیب یافتہ در دنیا بروجہ نزول و در آخرت بروجہ ترقی و ترتیب ترقی را بیان میکنند کہ زمین پارہ پارہ شدہ در آب منتشر الاجزاء گردد پس ہمہ خلایق در آب غرق باشند و صاحب شرع مے فرماید کہ در روز قیامت ہمہ خلائق غرق عرق باشند عرق عبارت ازان طوفان است این زمان محل ترقی شدہ باشد کہ ہمہ بجانب احدیت کہ مبدء مراتب حیات دنیوی است و سراپردہ عزت الہی ست جل سلطانہ متوجہ باشند اما ہر کس بمقدار شناخت و دریافت

در ہر مرتبہ از مراتب خواہند بود وہمہ خلق سہ فرقہ خواہند بود سابقان واصحاب یمین و اصحاب شمال بعد ازان میگوید کہ آب نیز از ہوائے کہ بحرارت آتش تفسیدہ باشد خشک گردد و تمام ہوا شود وہول قیامت عبارت ازآن مرتبہ است کہ اکثر خلائق لب تشنہ و متعطش باشند بعد ازان ہوا نیز از حرارت کرۂ ناری آتش گردد وہمہ را گذر برآن آتش باشد دوزخ عبارت ازین عالم عنصری است کہ ہمہ آتش شدہ باشد و تحت فلک قمر است در ہر مرتبہ از مراتب دوزخ جماعتے بمقدار عمل وحجاب خود گرفتار عذاب و عقاب خواہند بود و باقی قوم کہ آنجا برگذرند عالم نور خواہند بود و بہشت عبارت ازین عالم نور است کہ ہر طبقہ از طبقات افلاک مرتبہ الیست از مراتب بہشت واز فلک قمر تا تحت عرش ہشت فلک است ہشت بہشت باشند قومے درین مرتبہ ساکن باشند وہمیں راحتہا راضی واین بمقدار عمل ایشان باشد وجماعۃ دیگر از انبیائے عظام و اولیاء کرام علیہم الصلوۃ والسّلام ازان مرتبہ بگذرند متوجہ لقاء و منتظر وصال باشند نہ ایشان را از حرارت نار اثرے ونہ از راحت نور تاثیری مستغرق دیدار حق باشند مقام محمود جائے ایشان باشد قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی بدان مرتبہ اشارۃ است واین فوق عرش است در شان ایشان حدیث واقع است اِنَّ اللّٰہَ تعالٰے جَنَّۃٌ لَیْسَ فِیْھَا حُوْرٌ وَّلَا قُصُوْرٌ وَّفِیْھَا یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِکًا پوشیدہ نماند بر ہر کسے کہ ادنی تمیز داشتہ باشد کہ این سخنان مخالف شریعۃ اند یا نہ دوزخ را عبارۃ از کرۂ ناری ساخت بعد ازان کہ ارض و ماء وہواء دردے گم گردند بہشت را عبارت از عالم نور گردانیدہ کہ از فلک قمر تا تحت عرش است وانبیاء واولیاء را فوق العرش جائے ثابت کردند در بہشت این سخنان غیر از مخالفت صریح ہیچ نیستند معتقد اہل سنت والجماعت آنست کہ دوزخ الحال موجود است وبہشت نیز وانبیاء واولیاء وسایر مؤمنان در بہشت خواہند بود علی تفاوت درجاتہم ومراتبہم نہ آنکہ از بہشت بفوق العرش خواہند

رفت و آنجا اقامت خواہند کرد این از خیالات نہ بگنایت است و درین سخنان انکار
وجود رویۃ است در بہشت چہ گفتہ است کہ فوق العرش رفتہ لقاء خواہد بود فوق العرش
راجنت دیدار ساخت کہ حور و قصور ندارد پس کافہ مومنین از لقاء بے نصیب باشند
اعاذنا اللہ سبحانہ عن امثال ہذہ التخیلات الفاسدۃ مقام محمود کہ خاصہ محمد رسول اللہ
است صلی اللہ علیہ وسلم و ہمچنین مقام او ادنی نصیب جمیع انبیا و اولیا گردانید و لیس
ہذہ الا فریۃ بلا مریۃ و ازین سخنان مذکورۂ او مفہوم میشود کہ عذاب کفار را ہم ابدی
نمیداند و ہمچنین تنعمات بہشتی را و این خود کفر صریح است و انچہ دلالت برین معنی
میکند عبارت اوست و رما سبق در عذاب و ثواب کہ بمقدار عمل است و در سیاق
نیز باین تصریح است فافہم صاحب فصوص کہ در عذاب مخلد سخن کردہ است
مطعون خلائق است فکیف کہ انکار ثواب مخلد کنند و در آخر این مقولہ می نویسد بعدہ چون آفتاب
ذات از ہائے ہویت از دریچہ احدیت بر ایشان بتابد خلق اولین و آخرین ہر کہ درین مراتب
نار محجوب باشند و ہر کہ در مقام نور مستور آن جماعتہ کہ مقام محمود نشیمن گاہ ایشان باشد
ہمہ در پرتو آن جمال گم کردند و در دریائے لاہوت نایاب شوند نہ از بہشت اثری ماند و نہ از
دوزخ ستری اینجا نہ سوختن باشد نہ ساختن نہ حیرانی نہ انتظار نہ حیات و نہ موت کہ
ہمہ ذات گردد ہمچنان کہ در ازل بود ہمچنان ابدی باشد بعدہ ہمان دو عالم کہ عالم نور است
و طبقات بہشت وراست و دیگر عالم نار کہ درکات دوزخ درداست تجلی جمال و جلال
بظہور آیند کہ در ابتداء عالم تجلی این دو صفت بظہور آمدہ بود اما آنجا بالامکان بود این جا
بالوجوب است، اہل بہشت در مرتبہ خود ساکن و مخلد و اہل دوزخ در ماوائے خود محجوب
و مخلد بعد ازین دو تجلی تجلی دیگر ملحوظ نیست و ذات ہیچ تعین منسوب نیست انتہی،
این سخنان صریح اند بزوال بہشت و دوزخ بعد از دخول انہا در آخرت تامل
باید کرد کہ این سخن بکفرے کشد یا نہ ظہورے کہ بعد از زوال اینہا حاصل میشود

آن ظہور را بالوجوب مے گویند وظہور دنیا را بالامکان باید اندیشید کہ اہل بہشت و دوزخ را واجب گفتن کفر است یا نیست و ایضاً اندرین عبارت مفہوم می شود کہ انبیاء و اولیا ہمیشہ زایل مضمحل در ذات خواہند بود در عدم ایشان را ہرگز وجود نخواہد بود این سخن نیز کفر است صریح انبیاء و اولیاء علیہم الصلوات والتسلیمات ہمیشہ در بہشت خواہند بود بلا عدم و زوال و از عبارت او مفہوم مے شود کہ انبیاء از سابقان اند و سابقان فوق العرش خواہند بود کہ در آنجا نہ حور است نہ قصور نہ تنعم است نہ راحت این سخن مخالف نص قطعی است حق سبحانہ درباب سابقان اثبات تنعمات مے فرماید و حور عین نیز اثبات میکند فما ہو الا مخالف النص و این مرد تنعماتے کہ در قرآن مجید درباب سابقان واقع شدہ اند ہمہ را درماوائے اہل یمین فرود آوردہ است نہ چنین است کریمہ علی سرر موضونۃ متکئین الی آخرہ درباب سابقان است و این مرد درباب اہل یمین فرود آوردہ است و سابقان را از تنعمات محروم ساختہ لغایۃ جہلہ بالقرآن المجید و در آخر آنکتاب مستزاد می آرد تقلید شیخ عطار و مولوی در توحید وجود مے نماید و در آن مستزاد می نویسد کہ ہم خود شیطان شد نعوذ باللہ سبحانہ عن قبح ہذہ الکلمۃ حق سبحانہ تعالیٰ را باین اطلاق یاد کردن از اقبح قبائح است و از اشد کفر ارباب توحید ہرچند ہمہ اوست میگویند اما اطلاق این قسم قبیح را جائز نمے دارند حق سبحانہ را در شرع خالق کل شیئ میگویند اما خالق نجس و القاذور جائز نداشتہ اند مثال این سخنان را اگر کسے در عبارت او تفحص نماید بسیار پیدا شود ما قلیل بر کثیر دلالت است سالی کہ نکوست از بہارش پیداست نسخنے چند از سخنان فاسدہ او درین رسالہ آوردتا مردم بر شناعت کار او مطلع شوند و بتقلید در زمرہ اہل الحاد نہ در آیند اگر باوجود آنہا تقلید آن جماعۃ را پیش گیرند حجت بر ایشان تمام شدہ باشد الحمد للہ سبحانہ اولاً و آخراً و الصلوٰۃ و السلام علی رسولہ محمد و آلہ دائماً و سرمداً، والسلام علی من اتبع الہدیٰ

(آفتاب عالم پریس میں چھپی)